

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: «ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

**ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ- ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

Κοινωνιολογικο-δικαϊκή προσέγγιση

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΝΙΚΟΛΑΤΟΥ

A.M. 7113M039

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΤΣΩΝΗΣ

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΣ

ΚΟΥΤΝΑΤΖΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.5
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ-ΣΤΑΘΜΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....σελ.7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

1) ΕΙΔΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.....σελ.10
2) ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ- ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟσελ 11
2Α)ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ.....σελ.13
2Β) ΚΡΑΤΗ ΠΟΥ ΕΝΙΣΧΥΟΥΝ ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ.....σελ.14
2Γ) ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΗΠΙΟΥ ΧΩΡΙΣΜΟΥ.....σελ.15
2Δ) ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΧΩΡΙΣΜΟΥ.....σελ.16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

1) ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ- ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....σελ.18
2) ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΣΤΟ Σ 1975/1986/2001/2008 - «ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ».....σελ.21
3) ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΠΑΡΕΜΒΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ-ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
3Α) ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ.....σελ.24
3Β) ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΑ ΚΡΑΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΧΡΩΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....σελ.25
4) ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ «ΝΟΜΩ ΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ»;.....σελ.26

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

- 1) ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....σελ.29
- 2) ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.....σελ.34
- 3) ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΑΥΤΗΣ.....σελ.35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

- 1) ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ.....σελ.41
- 2) ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΔΟΣΙΑΣ.....σελ.44
- 3) Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΕΥΚΤΗΡΙΩΝ ΟΙΚΩΝ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.....σελ.46
- 4) ΑΝΑΡΤΗΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ.....σελ.50
- 5) ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....σελ.53
- 6) ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ.....σελ.59
- 7) ΒΛΑΣΦΗΜΙΑ ΚΑΙ ΕΞΥΒΡΙΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ.....σελ.61
- ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....σελ.63
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ.66
- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....σελ.71

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί τη ρίζα των ατομικών ελευθεριών, καθώς πριν ακόμα από την αναγνώριση του απαραβίαστου της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου και την επικράτηση του φιλελεύθερου ατομοκεντρισμού, η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου και της ανάγκης περιορισμού της ηγεμονικής κυριαρχίας αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στην κρατική επιταγή. Και στην αρχαιότητα ακόμα η Αντιγόνη αντέταξε στον Κρέοντα (την κρατική εξουσία δηλαδή), το θρησκευτικό της καθήκον¹.

Η θρησκευτική ελευθερία σύμφωνα με τον Αρ. Μάνεση αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση, είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων², αποτελεί δε προέκταση της προσωπικής ελευθερίας³ και ειδικότερη μορφή της πνευματικής ελευθερίας, και ταυτόχρονα μια αυτονόητη θεσμική αρχή, η οποία διέπει τη θρησκευτική και κοινωνική ζωή. Πρόκειται για μια κορυφαία κατάκτηση του πολιτισμένου ανθρώπου, ο οποίος έχει την ανάγκη να διέπεται από ελαστικότητα συμπεριφοράς απέναντι σε οποιαδήποτε θρησκευτική δοξασία που πρέπει να μπορεί να υπάρχει και να εκφράζεται ελεύθερα ακόμα και αν την ασπάζεται μια μικρή μειονότητα.

Η ανάγκη προστασίας αυτού του δικαιώματος που δεν ήταν ανέκαθεν συνταγματικά κατοχυρωμένο, προκύπτει και από το γεγονός ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις αποτελούν βιώματα προσωπικά που χαρακτηρίζουν τη ζωή των ανθρώπων⁴. Απάντηση στις υπαρξιακές του ανησυχίες, αναζήτησε ο άνθρωπος πρώτα από όλα στην ύπαρξη του Θεού. Γι' αυτό και το

¹ Δαγτόγλου Π.Δ. «Συνταγματικό Δίκαιο», Ατομικά Δικαιώματα, τέταρτη ενημερωμένη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 372

² Μάνεσης Α. «Συνταγματικά Δικαιώματα», α' ατομικές ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 247 επ.

³ Γκάνη Λ. «Η προστασία της επικρατούσας θρησκείας» στον τόμο *Η θρησκευτική ελευθερία*, επιμέλεια εκδ. Κώστας Μπέης, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα 1997 σελ. 29

⁴ Ανδρουτσόπουλου Γ. «Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου», εκδ. Αντ.Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σελ 12

θρησκευτικό φαινόμενο εξελίσσεται στην ιστορική πορεία της ανθρώπινης κοινωνίας παράλληλα με την τελευταία, ενώ υπήρξε αντικείμενο ενδιαφέροντος και ρύθμισης από την οργανωμένη κοινωνία ή την πολιτική εξουσία.

Η ανάγκη κατοχύρωσης και προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας δεν προέκυψε όταν οι πολίτες μιας πολιτείας ασπάζονταν την ίδια πίστη, αλλά όταν ένα μέρος των πολιτών προσδιόρισε τη σχέση του με το θείο, διαφορετικά από την πλειοψηφία ή σε πρώιμους χρόνους διαφορετικά από την κάθε μορφής εξουσία. Οι διαφοροποιήσεις αυτές προέκυψαν από τη στιγμή που το θρησκευτικό συναίσθημα των ενδιαφερομένων ακολούθησε άλλες ατραπούς πέραν της καθιερωμένης θρησκευτικής οδού.

Συγκεκριμένες θρησκείες, αλλά και φιλοσοφικά ρεύματα διεκδίκησαν και εξακολουθούν να διεκδικούν την έκφραση της «μόνης αλήθειας» διαγωνιζόμενες μεταξύ τους. Η ιστορική συνέπεια αυτού του ανταγωνισμού των θρησκειών έχει καταγραφεί ιστορικά μέσω των συγκρούσεων και των πολέμων μεταξύ των πιστών των θρησκειών⁵.

Όσο λοιπόν, επικρατούσε ενιαία αντίληψη περί του θείου και όλοι οι πολίτες τηρούσαν κοινή στάση απέναντι του, η πολιτεία ενέκρινε και επιδοκίμαζε τη στάση αυτή διαδραματίζοντας το ρόλο του εγγυητή και προστάτη της συγκεκριμένης θρησκείας, η οποία θεωρούνταν θρησκεία κρατική ή «επίσημη». Όπως προαναφέρθηκε, προβλήματα στις σχέσεις κράτους- πολίτη στον θρησκευτικό τομέα άρχισαν να εμφανίζονται από τη στιγμή κατά την οποία μια ομάδα πολιτών διαφοροποιήθηκε από το υπόλοιπο μέρος του συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου, τηρώντας διαφορετική στάση έναντι του θείου, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την «καθεστηκυία» θρησκευτική κατάσταση ή αντίληψη με συνέπεια να προκληθεί αντίδραση της από το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου και το ίδιο το κράτος. Από την σύγκρουση αυτή πολίτη και κράτους αναδείχθηκε η ανάγκη προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης του πολίτη

⁵ Δερβιτσιώτη Α. «Η ίδρυση ναού ως συνιστώσα της θρησκευτικής ελευθερίας», Δίκαιο και Οικονομία, εκδ.Π.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010, σελ. 12

και του ατόμου γενικότερα, και διαμορφώθηκε σταδιακά το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας το οποίο θα εξετάσουμε στην παρούσα εργασία⁶.

Ιστορική αναδρομή-Σταθμοί στην κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας

Οι εννοιολογικές προϋποθέσεις της θρησκευτικής ελευθερίας άρχισαν να δημιουργούνται τον 16^ο αιώνα με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του. Αργότερα η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης περιέλαβε την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μιας θρησκείας καθώς και την επιλογή της αθρησκείας ή της αθεΐας⁷.

Σημαντικό σταθμό στην πορεία της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί η περίφημη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Virginia (Bill of Rights) της 12^{ης} Ιουνίου 1776, όπου η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται ως πανανθρώπινο δικαίωμα, το οποίο ανήκει όχι μόνο στους αμερικανούς πολίτες, αλλά σε κάθε άνθρωπο.

Η παραπάνω Διακήρυξη αποτέλεσε το επιστέγασμα των αγώνων για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία υπήρξε το μέσο με το οποίο διεκδικήθηκε ουσιαστικά η προσωπική ελευθερία του ατόμου.

Ακολούθησε η Γαλλική Επανάσταση του 1789 στην οποία αναγνωρίστηκε μόνο η ανεξιθρησκία, ενώ κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, δεν αμφισβητείται πλέον το δικαίωμα του πολίτη να πρεσβεύει ελεύθερα το θεό της αρεσκείας του. Ως φυσικό συνεπακόλουθο, τα Συντάγματα των πολιτισμένων κρατών περιέχουν ανάλογες διατάξεις, ενώ στο πλαίσιο των

⁶ Μαρίνου Α. «Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004, σελ. 1-2

⁷ Φουντεδάκη Π., «Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη» στον τόμο *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, επιμέλεια Θ.Λίποβατς, Ν.Δεμερτζής, Β.Γεωργιάδου, εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, σελ185-186

ευρωπαϊκών κρατών, η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του Βελγίου το 1831⁸.

Κρίσιμο είναι σε αυτό το σημείο να αναδειχθεί η διαφοροποίηση ανάμεσα στην έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας και αυτή της ανεξιθρησκίας. Η ανεξιθρησκία ταυτίζεται με την ανοχή, την αδιαφορία που δείχνει το κράτος απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες του, δημιουργεί απλώς την πραγματική δυνατότητα λατρείας του θείου σύμφωνα με τα όσα υπαγορεύει η συνείδησή τους, χωρίς όμως αντίστοιχο δικαίωμα έναντι του κράτους⁹.

Αντίθετα η θρησκευτική ελευθερία έχει ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο, αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων. Σύμφωνα με τη θεωρία και τη νομολογία, το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της λατρείας¹⁰, επιμέρους δικαιώματα τα οποία θα αναλύσουμε διεξοδικά παρακάτω.

Ως εκ τούτου προστατεύεται η θρησκευτική ελευθερία από τα Διεθνή κείμενα, όπως προκύπτει από το άρθρο 18 της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 10-12-1948 στο οποίο ορίζεται: «Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα ελευθερίας, σκέψης, συνειδήσεως και θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.». Η παραπάνω Διακήρυξη όμως, στερούνταν δεσμευτικού χαρακτήρα.

⁸ Μαρίνου Α, ο.π.π. σελ 17, Ανδρουτσόπουλου Γ. ο.π.π. σελ 55

⁹ Ανδρουτσόπουλου Γ. ο.π.π. σελ. 57-58

¹⁰ Γκάνη Α., ο.π.π. σελ 31, Κονιδάρη Ι., «Θεσμική μεταρρύθμιση σχέσεων Εκκλησίας-Εκκλησίας. Η αυτονομία της Εκκλησίας», στον τόμο *Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία*, Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2000, σελ. 42

Στις 10-12-1966, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ ενέκρινε τη Διεθνή Σύμβαση τη σχετική με τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα, η οποία έχει δεσμευτικό χαρακτήρα. Ειδικότερα το άρθρο 18, όπως υποστηρίζεται, ερμηνεύεται όχι μόνο με την αρνητική έννοια, δηλαδή εκείνη της υποχρέωσης μη παρέμβασης των κρατών στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά και με τη θετική έννοια, δηλαδή εκείνη της δημιουργίας των κατάλληλων συνθηκών για την αποτελεσματικότερη άσκηση του δικαιώματος απ' όλους, ενώ κατά τον ίδιο τρόπο προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και στο άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στο σύνολο της Διακήρυξης της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών της 25^{ης} Νοεμβρίου 1961 για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων προερχομένων από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις.

Σε ευρωπαϊκό περιφερειακό επίπεδο, ισχύει η Σύμβαση προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Ρώμης της 4^{ης} Νοεμβρίου 1950. Το άρθρο 9 της ως άνω σύμβασης προστατεύει την «ελευθερία σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας», ενώ το άρθρο 14 απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω θρησκείας. Στο κείμενο της Σύμβασης αυτής όπως υποστηρίζεται, δεν επιβεβαιώνονται μόνο τα πιο θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, αλλά το κυριότερο είναι πως δημιουργείται επιπλέον ένα νομικό σύστημα εγγυήσεων που τα προστατεύει αποτελεσματικά. Ως εκ τούτου, σπουδαίος είναι ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την εξασφάλιση και προστασία του σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων και δη του δικαιώματος του θρησκεύεσθαι ή μη, καθώς με τη νομολογία του αποτελεί πολύτιμο εργαλείο ερμηνείας των διεθνών κειμένων¹¹.

¹¹ Κυριαζόπουλου Κ., «Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία» διδακτορική διατριβή, Δίκαιο και Θεομοί, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 185, Μαρίνου Α, οπ. Π. σελ 18

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Σχέσεις Κράτους- Εκκλησίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

1. Είδη συστημάτων σχέσεων κράτους- εκκλησίας

Ο προσδιορισμός των πεδίων δράσης της Εκκλησίας και της Πολιτείας αποτελεί ζήτημα που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και το οποίο είναι συνυφασμένο με τη θρησκευτική ελευθερία καθώς προσδιορίζει το εύρος της¹².

Η διαμόρφωση των σχέσεων αυτών στη ιστορική αναδρομή ανά τους αιώνες και διεθνώς εμφανίζει εξαιρετική ποικιλία. Έτσι μιλάμε για διάφορα συστήματα τα οποία θα μπορούσαν σε πρώτη φάση να υπαχθούν σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: στα συστήματα ενότητας και στα συστήματα διαιρέσεως.

Ειδικότερα στα συστήματα ενότητας συγκαταλέγονται το πολιτειοκρατικό σύστημα όπου η πολιτεία επικρατεί της εκκλησίας στις μεταξύ τους σχέσεις (επεμβαίνοντας στα ζητήματά της έστω και προστατευτικά ρυθμίζοντας τα), είτε ως το σημείο υποταγής της τελευταίας στην πολιτεία (σύστημα καισαροπαπισμού) είτε με ηπιότερη επικράτηση της πολιτείας (σύστημα «νόμω κρατούσης πολιτείας»).

Στον αντίποδα στο ιεροκρατικό ή θεοκρατικό σύστημα επικρατεί η εκκλησία, διοικώντας η ίδια πλήρως ή εν μέρει και τα κοσμικά ζητήματα ή επιβάλλοντας ως προς αυτά ή ως προς ορισμένα από αυτά τη θέληση της στην πολιτεία.

Σύστημα διακρίσεως πολιτείας και εκκλησίας υπάρχει όταν δεν αναμειγνύεται η μία στα ζητήματα της άλλης. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να διαπιστώνεται αμοιβαία ή μονομερής αδιαφορία για το άλλο μέρος (συνήθως της πολιτείας για την εκκλησία) ή αμοιβαίο ή μονομερές ενδιαφέρον. Όταν το ενδιαφέρον είναι αμοιβαίο και οδηγεί σε συνεργασία, μιλάμε για σύστημα

¹² Δημητρώπουλου Π. «Κράτος και Εκκλησία, μια δύσκολη σχέση», εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, 2001, σελ 23

«συναλληλίας», ενώ όταν η συνεργασία γίνεται στη βάση της ισοτιμίας αντί για τον όρο «σύστημα διακρίσεως» προκρίνεται ο όρος «σύστημα ομοταξίας». Παρ' όλα αυτά συνεργασία ή ομοταξία ή ευρύτερα συναλληλία θα μπορούσε να υπάρχει και στο σύστημα της επέμβασης όταν υπό καθεστώς αναμειγξών κάθε πλευράς στα ζητήματα της άλλης, επιτυγχάνεται κάποια ισοδυναμία των δύο μερών¹³.

2. Συστήματα σχέσεων κράτους εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Το συνταγματικό έθνος-κράτος στον ευρωπαϊκό χώρο δομήθηκε, ως ένα βαθμό, σε αντιπαράθεση με το θεοκρατικό κράτος, ως ανεξίθρησκο πολιτειακό μόρφωμα που δεν θεμελιώνει την εξουσία του, τουλάχιστον ρητά, σε υπερβατικές αρχές θρησκευτικού τύπου. Πάνω σε αυτή την καταστατική αρχή οργανώθηκε η εκκοσμίκευση του κράτους, δηλαδή ο χωρισμός του θρησκευτικού από το πολιτικό στοιχείο στις χώρες της χριστιανοσύνης, η διάκριση του δημόσιου από τον ιδιωτικό χώρο και η αποσύνδεση της ιδιότητας του πιστού από αυτή του πολίτη. Ωστόσο, η διαδικασία της εκκοσμίκευσης σε καμιά περίπτωση δε σήμαινε ότι η συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας των πολιτών ήταν απαλλαγμένη από θρησκευτικές αναφορές (προτεσταντισμός στη Βόρεια Ευρώπη, καθολικισμός στις χώρες του νότου, χριστιανοδημοκρατικά κόμματα). Είναι προφανές ότι η ιδέα του καλού πολίτη σε πολλές περιπτώσεις είναι συνδεδεμένη με ένα συγκεκριμένο τύπο ηθικής στάσης και με μια συγκεκριμένη μορφή πίστης¹⁴.

Οι ευρωπαϊκές χώρες στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, αποδέχονται ένα σύστημα αρχών, το οποίο αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη και εμπέδωση του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού. Οι εγγυήσεις προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου και η

¹³ Σταθόπουλου Μ. «Σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας», εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ 12-13

¹⁴ Μαντζούφα Π. «Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης», στο site www.constitutionalism.gr .Δημοσιεύτηκε στο Book's Journal, τχ 7/2011, σελ 2

δημοκρατική αρχή εντάσσονται στις εθνικές έννομες τάξεις και αποτυπώνονται σε υπερεθνικά κείμενα, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Στο θεσμικό αυτό πλαίσιο, δεν επιβάλλεται κάποιος συγκεκριμένος τρόπος διαμόρφωσης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας, τίθενται όμως βασικοί όροι για τη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου, προκειμένου να διασφαλίζεται η ελευθερία δράσης όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων, ο σεβασμός της αυτοδιοίκησης τους και η ίση πρόσβαση του πολίτη στις θεμελιώδεις ελευθερίες.

Όλα σχεδόν τα σύγχρονα δημοκρατικά συντάγματα χαρακτηρίζονται από μία έκδηλη προσπάθεια διεύρυνσης του χώρου της ελευθερίας της συνείδησης απέναντι σε εξουσιαστικές μεθοδεύσεις των κρατικών ή και εκκλησιαστικών ιδεολογικών μηχανισμών. Συγκεκριμένα η θεσμική οργάνωση της προστασίας των θρησκευτικών ή αθρησκευτικών ή και αντιθρησκευτικών πεποιθήσεων, επιτυγχάνεται με την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, που φαίνεται να καλύπτει πλέον ικανοποιητικά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όλο το φάσμα διαμόρφωσης και εκδήλωσης αυτών των πεποιθήσεων. Έτσι η εν λόγω προστασία υπερβαίνει κατά πολύ την παραδοσιακή «ανεκτικότητα», η οποία πάντως αποτέλεσε ιστορικά όχι μόνο το πρόπλασμα της θρησκευτικής ελευθερίας και της εν γένει ελευθερίας της συνείδησης, αλλά και τη θεσμική και ιδεολογική μήτρα του συστήματος προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων¹⁵.

Ο νομοθέτης οφείλει με την κατοχύρωση της ουδετερότητας του κράτους απέναντι στις «μεταφυσικές αλήθειες», να αποτρέπει την επιβολή μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ιδεολογίας μέσω του κρατικού μηχανισμού, διότι διαφορετικά ελλοχεύει ο κίνδυνος αναίρεσης της ελευθερίας και προσβολής της θεμελιώδους αρχής της προστασίας της αξίας του ανθρώπου¹⁶.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τα ευρωπαϊκά κράτη σε τέσσερις κατηγορίες με βάση τον τρόπο συνύπαρξης κράτους-εκκλησίας σε καθένα από αυτά.

¹⁵ Σωτηρέλη Γ., «Θρησκεία και εκπαίδευση Από τον κατήχητισμό στην πολυφωνία», Τρίτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σελ. 19

¹⁶ Δημητρόπουλου Π, οπ.π. σελ. 40-43

2.1) Κράτη με επίσημη εκκλησία: όπως η Αγγλία, η Δανία (στην κατηγορία αυτή υπάγεται και η Ελλάδα).

Στην κατηγορία αυτή υπάγεται η Αγγλία, η οποία χαρακτηρίζεται από απουσία ιδεολογικής ρήξης με το παρελθόν, χώρα συντηρητική με κύριο χαρακτηριστικό τη διάπλαση ενός νομικού συστήματος με εθιμικό-νομολογιακό χαρακτήρα¹⁷, όπου η ιδιαίτερη θέση της Αγγλικανικής Εκκλησίας δεν απέτρεψε κατά το παρελθόν και δεν εμποδίζει ούτε και σήμερα την άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από ετερόδοξους και ετερόθρησκους. Ο αρχηγός του κράτους είναι και ο αρχηγός της Εκκλησίας της Αγγλίας, ενώ ο εκάστοτε διάδοχος του θρόνου πρέπει να συμμορφώνεται με τη διδασκαλία αυτής¹⁸. Προνόμια της Αγγλικανικής Εκκλησίας είναι η παραχώρηση εδρών στη Βουλή των Λόρδων και ακαδημαϊκών εδρών σε κληρικούς του επίσημου δόγματος σε συγκεκριμένα πανεπιστήμια, ενώ έντονη είναι και η παρουσία της στη δημόσια εκπαίδευση καθώς το μάθημα των θρησκευτικών αποτελεί υποχρεωτικό μέρος του ημερήσιου προγράμματος και αντανακλά το γεγονός ότι οι θρησκευτικές παραδόσεις της χώρας είναι κυρίως χριστιανικές. Η ιδιαίτερη θέση της Εκκλησίας συνεπάγεται όμως και περιορισμούς στην αυτονομία της, αφού για οποιαδήποτε μεταβολή στα εσωτερικά της ακόμα και σε δογματικά ζητήματα, απαιτείται νομοθετική έγκριση¹⁹.

Η Δανία αποτελεί τη μόνη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη σκανδιναβική χερσόνησο με επίσημη εκκλησία την Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία, η οποία απολαμβάνει ιδιαίτερης προστασίας και υποστήριξης και της οποίας η οργάνωση ρυθμίζεται με νόμο. Ένα από τα σημαντικότερα προνόμια της επίσημης θρησκείας αφορά τη δημόσια εκπαίδευση: στο μάθημα των θρησκευτικών προβάλλονται τα δόγματα της επίσημης εκκλησίας, ενώ ο

¹⁷ Παπαχρίστου Θ. «Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του δικαίου», εκδ. Αντ .Ν.Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σελ. 134

¹⁸ Δερβιτσιώτη Α. οπ .π. σελ 5

¹⁹ Δημητρόπουλου Π. οπ.π. σελ. 43-44

ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος αμβλύνεται κάπως από την παρουσίαση των δογμάτων των άλλων θρησκειών, αν και κατά τρόπο περιορισμένο. Οι μαθητές μέχρι το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους, δεν επιτρέπεται να εξαιρεθούν από το μάθημα, εκτός αν οι ασκούντες τη γονική μέριμνα δηλώσουν γραπτώς ότι θα αναλάβουν οι ίδιοι την απαραίτητα θρησκευτική αγωγή. Μετά το δέκατο πέμπτο έτος, η εξαίρεση είναι επιτρεπτή μόνο αν και ίδιοι οι μαθητές συγκατατίθενται. Η θρησκευτική ελευθερία είναι βέβαια συνταγματικά κατοχυρωμένη, ωστόσο η ιδιαίτερη νομική μεταχείριση της επίσημης Εκκλησίας προκαλεί αποκλίσεις από την αρχή της θρησκευτικής ισότητας²⁰.

2.2) Κράτη που ενισχύουν μια Εκκλησία.

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται κράτη που βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο προς την αποσύνδεση τους από την Εκκλησία όπως η Ιρλανδία, όπου παρά τις συχνές αναφορές του συνταγματικού της κειμένου στο θεό και τις βαθιές ρίζες της καθολικής Εκκλησίας στην εθνική συνείδηση, το ιρλανδικό Σύνταγμα δεν προβλέπει επίσημη θρησκεία, διασφαλίζει την ελευθερία της συνείδησης και εμποδίζει το κράτος να θεσπίσει προνόμια υπέρ κάποιας θρησκείας. Ωστόσο η σύνδεση της καθολικής εκκλησίας και του κράτους, ιδίως σε θέματα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής είναι στενή.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η Πολωνία, η οποία όμως σε αντίθεση με την Ιρλανδία, τείνει προς την επανασύνδεσή της με την Εκκλησία, ενώ διαπιστώνεται έντονο κοινωνικό και πολιτικό ρήγμα στο ζήτημα του καθορισμού των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Στο πολωνικό Σύνταγμα προβλέπεται ότι είναι ίσα τα δικαιώματα μεταξύ των εκκλησιών και των θρησκευμάτων, κατοχυρώνεται η αμεροληψία των κρατικών οργάνων στα

²⁰ Φουντεδάκη Π, « Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», περ. *το Σύνταγμα* (το Σ) 4-5/2000, σελ 653-654

περί θρησκείας ζητήματα, οι αρχές σεβασμού, αυτονομίας και αμοιβαίας ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο καθώς και η αμοιβαία συνεργασία²¹.

2.3) Κράτη με καθεστώς ήπιου χωρισμού κράτους και εκκλησίας

Στην περίπτωση αυτή δεν έχει επέλθει απόλυτος χωρισμός μεταξύ κράτους και εκκλησίας, αλλά ενδέχεται σε κάποιες περιπτώσεις να συνεργάζονται κυρίως σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πολιτικής και υγείας.

Ειδικότερα στη Γερμανία δεν υφίσταται κρατική ή επίσημη εκκλησία. Η νομική βάση του γερμανικού συστήματος κράτους-θρησκευμάτων είναι δομημένη γύρω από τρεις βασικές αρχές: την ουδετερότητα, την ανοχή και την ισότητα. Το κράτος δεν επιτρέπεται να έχει οποιαδήποτε ειδική προτίμηση προς συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα, αντιθέτως θα πρέπει να είναι αμερόληπτο και να μεταχειρίζεται κατά ισότιμο τρόπο όλες τις θρησκευτικές κοινότητες²². Για την απόκτηση ικανότητας δικαίου από τις εκκλησίες θα πρέπει να τηρηθούν οι διατάξεις του αστικού δικαίου περί σωματείων. Αξιοσημείωτο είναι πως στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης το Σύνταγμα προβλέπει ότι το μάθημα των θρησκευτικών περιλαμβάνεται στο σχολικό πρόγραμμα σύμφωνα με τις αρχές των θρησκευτικών κοινοτήτων υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγεται το δικαίωμα εμποτείας του κράτους επί του σχολικού συστήματος, ενώ οι γονείς έχουν το δικαίωμα να κρίνουν αν το παιδί τους θα συμμετάσχει ή όχι στην θρησκευτική εκπαίδευση.

Στο ιταλικό σύνταγμα περιλαμβάνονται διατάξεις που ρυθμίζουν το σύνολο των σχετικών με τη θρησκευτική ελευθερία ζητημάτων και έτσι με αυτό τον τρόπο κατοχυρώνεται αμοιβαία ανεξαρτησία και ίση μεταχείριση μεταξύ όλων των θρησκευμάτων. Το Φεβρουάριο του 1984 παρά την ισχυρή παράδοση του ρωμαιοκαθολικισμού στην Ιταλία, επήλθε μεταβολή των σχέσεων του κράτους με την ρωμαιοκαθολική εκκλησία κατόπιν συμφωνίας μαζί της και με σκοπό την ολοκλήρωση της ουδετερότητας του κράτους με

²¹ Φουντεδάκη Π, οπ.π. σελ 655-656

²² Gerhard Robbers, «Κράτος και θρησκεία στη Γερμανία», στον τόμο *Κράτη και θρησκεία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ 96

την κατάργηση του καθολικισμού ως επίσημης θρησκείας. Παράλληλα το ιταλικό κράτος έχει συνάψει συμφωνίες με τις σημαντικότερες θρησκευτικές κοινότητες ρυθμίζοντας τις σχέσεις της μαζί τους. Στο χώρο της εκπαίδευσης όμως, η επιρροή της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας παραμένει ισχυρή αφού το μάθημα των θρησκευτικών προβάλλει κατά κύριο λόγο τα δόγματά της. Ωστόσο προβλέπεται νομοθετικά η δυνατότητα των μαθητών, εφόσον δεν επιθυμούν να το παρακολουθήσουν είτε να απουσιάζουν από το σχολείο είτε να λάβουν εναλλακτική αγωγή κατά την ώρα της διδασκαλίας του²³.

Στην Ισπανία δεν αναγνωρίζεται επίσημη εκκλησία του κράτους παρά την έντονη παρουσία της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας κατά την περίοδο της δικτατορίας του Φράνκο. Η εκκλησία ασκεί ελεύθερα τις δραστηριότητες της χωρίς την ανάμειξη του κράτους με βάση συμφωνίες που συνάπτει μαζί του, ενώ το κράτος λαμβάνει μέτρα για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των πολιτών και διευκολύνει τις θρησκευτικές κοινότητες στην άσκηση των δραστηριοτήτων τους στη βάση συμφωνιών, προβλέποντας φοροαπαλλαγές καθώς και διευκολύνσεις ως προς τη θρησκευτική εκπαίδευση²⁴.

2.4) Κράτη με καθεστώς χωρισμού κράτους και εκκλησίας.

Η Γαλλία αποτελεί την κοιτίδα του λαϊκού κράτους, χώρα στην οποία εμφανίστηκαν έντονα αντιχριστιανικές και αντικληρικές τάσεις ήδη από το 1880, οι οποίες είχαν τις ρίζες τους στη Γαλλική επανάσταση και το Διαφωτισμό. Σύμφωνα με τις παραπάνω ιδέες, η πολιτεία δεν μπορούσε να θεωρηθεί δημιούργημα του Θεού, αλλά έπρεπε να αποδίδεται η υπόσταση της στους ανθρώπους²⁵. Ως εκ τούτου στη Γαλλία ισχύει η αρχή του απόλυτου χωρισμού κράτους και εκκλησίας, η περίφημη *laïcité*, η οποία επιβάλλει την τήρηση ουδέτερης στάσης από το κράτος κατά τη μεταχείριση των

²³ Φουντεδάκη Π. ο.π. υποσημείωση 7, σελ. 40-41, Δερβιτσιώτη Α. ο.π. σελ.8

²⁴ Δημητρόπουλου Π, ο.π. σελ. 45-46

²⁵ Ζαχαρόπουλου Ν. *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα*, τεύχος Α', Εισαγωγή, σελ. 86

θρησκευτικών κοινοτήτων και απαγορεύει την κρατική παρέμβαση σε θέματα που αφορούν τις (νόμιμες) δραστηριότητες των εκκλησιών, τη διοίκηση και την οργάνωσή τους. Στη δημόσια εκπαίδευση δεν διδάσκονται μαθήματα ομολογιακού χαρακτήρα, ενώ σε ό,τι αφορά την ελευθερία της λατρείας, αναγνωρίζεται ως θεμιτός περιορισμός της η δημόσια τάξη²⁶.

Η Πορτογαλία, αν και χώρα με έντονη παράδοση της καθολικής εκκλησίας, αλλά και με εξίσου έντονο αντικληρικό κοινωνικό ρεύμα, θεσπίζει ρητά στο Σύνταγμα της το χωρισμό κράτους και εκκλησίας και εγγυάται την απόλαυση της θρησκευτικής ελευθερίας, ωστόσο η θέση της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας παραμένει ισχυρή και αυτό προκαλεί κάποιες αποκλίσεις από την αρχή της θρησκευτικής ισότητας. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί το γεγονός ότι αναγνωρίζεται νομική προσωπικότητα στην καθολική εκκλησία ενώ και το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να είναι σύμφωνο με τα δόγματα της. Ιδιαίτερο ρόλο στην ισχύουσα ρύθμιση έπαιξε η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλαξε η δικτατορία Σαλαζάρ στην καθολική εκκλησία την οποία αναγόρευσε ως επίσημη²⁷.

Στην Ολλανδία οι σχέσεις κράτους-εκκλησίας παραπέμπουν σε ένα καθεστώς ήπιου χωρισμού αφού καμιά εκκλησία δεν είναι επίσημη εκκλησία του κράτους. Θεσπίζεται επίσης η αυτοδιοίκηση των θρησκευτικών κοινοτήτων, ενώ η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται πλήρως.

Τέλος στο Βέλγιο επικρατεί ένα σύστημα που επιδιώκει την εξασφάλιση απόστασης ασφαλείας ανάμεσα στο κράτος και τις θρησκείες, ωστόσο παρέχονται διευκολύνσεις στις θρησκευτικές κοινότητες και ιδίως στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία κατά την άσκηση των δραστηριοτήτων τους. Έτσι το κράτος αναλαμβάνει τη μισθοδοσία των θρησκευτικών λειτουργών, ενώ στο χώρο της εκπαίδευσης τι βελγικό σύνταγμα επιβάλλει την ουδετερότητα του προγράμματος σπουδών²⁸.

²⁶ Δημητρόπουλου Π. ο.π.π. σελ.38-40, Δερβιτσιώτη Α. ο.π.π. σελ 6-7, Κυριαζόπουλου Κ. ο.π.π. σελ. 199-201

²⁷ Φουντεδάκη Π., ο.π.π. υπ. 7 σελ.198, Δημητρόπουλου Π. ο.π.π. σελ. 48-50

²⁸ Δημητρόπουλου Π. ο.π. π. σελ.48-50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

1. Ιστορική αναδρομή σε σχέσεις κράτους εκκλησίας στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα ο τρόπος με τον οποίο μορφοποιήθηκαν οι σχέσεις κράτους-εκκλησίας, θεωρείται απόρροια του σημαντικού ρόλου, που όπως υποστηρίζεται, διαδραμάτισε η ορθοδοξία στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας των Ελλήνων.

Στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, συνυφασμένο με την ιστορία του έθνους, η Ορθοδοξία έτυχε ιδιαίτερης προστασίας και σεβασμού από το ελληνικό κράτος. Τα ελληνικά συντάγματα ανακηρύσσουν το ορθόδοξο χριστιανικό θρήσκευμα ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα, η ορθόδοξη εκκλησία αποτελεί κρατικό θεσμό και η εκπαίδευση γαλουχεί τη νεότητα στη θρησκευτική παιδεία. Όμως εκτός από χριστιανική, η Ελλάδα είναι και χώρα φιλελεύθερη. Οι Έλληνες λόγω της μακρόχρονης δουλείας είχαν ιδιαίτερη ευαισθησία για τα ατομικά δικαιώματα και ιδιαίτερα για τη θρησκευτική ελευθερία. Έτσι από τα πρώτα συνταγματικά κείμενα, η ελευθερία το φρονήματος ακόμη και του θρησκευτικού, θεσπίζεται ως ατομικό δικαίωμα που τυγχάνει κρατικής προστασίας και σεβασμού²⁹.

Κατά την προεπαναστατική περίοδο, οι Οθωμανοί ανέδειξαν ως στοιχείο διαφοροποίησης των κατοίκων της αυτοκρατορίας τους τη θρησκεία και όχι την εθνική καταγωγή του πληθυσμού ή τη γλώσσα του, με αποτέλεσμα η διοικητική υποδιαίρεση της επικράτειας να συγκροτηθεί στη βάση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των κατοίκων. Αυτό είχε σαν συνέπεια οι εκκλησιαστικοί ηγέτες να ασκούν και αρμοδιότητες κοσμικού χαρακτήρα και να απολαμβάνουν ιδιαίτερων προνομίων³⁰.

Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα το Μάρτιο του 1821 διακόπηκε de facto ο σύνδεσμος και η επικοινωνία των μητροπόλεων και επισκοπών στις επαναστατημένες περιοχές με το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην

²⁹ Gerhard Robbers, «Κράτος και θρησκεύματα στη Γερμανία», στον τόμο *Κράτη και θρησκεύματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ 138-148, Τρωϊάνου Σπ.- Δημακοπούλου Χ. *Εκκλησία και Πολιτεία, Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα (1833-1852)*, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σελ. 12-13

³⁰ Δημητρόπουλου οπ. π. σελ. 52

Κωνσταντινούπολη στο οποίο μέχρι τότε υπάγονταν. Επειδή δεν υπήρχε κεντρικό εκκλησιαστικό διοικητικό όργανο, η διοίκηση της Εκκλησίας περιήλθε ουσιαστικά στην Πολιτεία και στη συνέχεια από το 1822 (Σύνταγμα της Επιδαύρου) στο Μινιστέριον (Υπουργείο) της Θρησκείας (αργότερα της Λατρείας) που ίδρυσε η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος³¹.

Κατά τη διάρκεια της Εθνεγερσίας στο Σύνταγμα της Επιδαύρου του 1822 (προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδας) η παράγραφος α' όριζε ότι: «Η επικρατούσα θρησκεία εις την ελληνική επικράτεια είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας. Ανέχεται όμως η διοίκησης της Ελλάδας πάσα άλλη θρησκείαν, και οι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως». Η διάταξη αυτή συμπεριλήφθηκε αυτολεξεί στα Συντάγματα του Άστρους του 1823, ενώ το άρθρο 1 του Συντάγματος της Τροιζήνας όριζε ότι «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλεται την θρησκεία του ελευθέρως και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού είναι θρησκεία της Επικρατείας.»

Το Σύνταγμα του 1827 συγκρινόμενο με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά συντάγματα της εποχής, αποτέλεσε πρότυπο δημοκρατικού και φιλελεύθερου καταστατικού χάρτη, ενώ σε αντίθεση με τα Συντάγματα του 1822 και 1823 που προέβλεπαν απλώς ανεξιθρησκία, κατοχύρωσε με το άρθρο 1 τη θρησκευτική ελευθερία³².

Τα Συντάγματα της απελευθερούμενης Ελλάδας δεν περιείχαν διατάξεις που να παρέχουν στο κράτος τη δικαιοδοσία να νομοθετεί για εκκλησιαστικά θέματα. Το 1831 οι Μεγάλες Δυνάμεις επέβαλαν στην Ελλάδα απόλυτη μοναρχία ορίζοντας ως βασιλιά τον πρίγκιπα Όθωνα της Βαυαρίας, επειδή όμως ήταν ανήλικος συνεστήθη Τριμελής Αντιβασιλεία αποτελούμενη από Βαυαρούς αξιωματούχους. Η Αντιβασιλεία καθιέρωσε με το διάταγμα της 23^{ης} Ιουλίου 1833 το αυτοκέφαλο της ελληνικής εκκλησίας χωρίς τη συναίνεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το οποίο η τελευταία ήταν έως τότε

³¹ Τρωϊάνου ΣΠ - Δημακοπούλου Χ, οπ. π. σελ. 11

³² Δερβιτσιώτη Α. οπ. π. σελ. 52

διοικητικά ενωμένη, με συνέπεια τη διατάραξη των μεταξύ τους σχέσεων³³. Εν συνεχεία με το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1844 η ανατολική ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία αναγνωρίστηκε ως επικρατούσα θρησκεία, ενώ παράλληλα με το άρθρο 2 κατοχυρώνεται το αυτοκέφαλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας και το άρθρο 105 του ίδιου Συντάγματος περιείχε διάταξη που όριζε ότι τα εκκλησιαστικά διοικητικά θέματα θα μπορούσαν να ρυθμίζονται με νόμο του Κράτους, καθιερώνοντας με αυτό τον τρόπο το σύστημα της «πολιτειοκρατίας», της «νόμω κρατούσης πολιτείας» στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας³⁴.

Εξαρχής λοιπόν, η εκκλησία οργανώθηκε ως δημόσια αρχή, που μέσω του αυτοκέφαλου απέκτησε την ιδιότητα της εθνικής εκκλησίας. Η θεσμική αυτή τομή, συνεπαγόταν όχι μόνο τη διοικητική ανεξαρτησία από το Πατριαρχείο, αλλά και την αναγνώριση ότι δεν θα αναμειγνύεται σε θέματα που ανάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα της πολιτικής εξουσίας. Οι δύο φορείς της δημόσιας εξουσίας, εκκλησία και πολιτεία, όφειλαν έκτοτε, με βάση το θεσμικό πλαίσιο, να έχουν διακριτές αρμοδιότητες και ξεχωριστά πεδία δραστηριότητας, συνθήκη η οποία ωστόσο δεν τηρήθηκε με ακρίβεια στην πράξη. Ουσιαστικά, εδώ πρόκειται για την εφαρμογή της αρχής της πολιτειοκρατίας που υιοθετήθηκε με αποχρώσεις, από όλα τα συνταγματικά πολιτεύματα στον ευρωπαϊκό χώρο³⁵.

Κατά μία πρώτη εκτίμηση ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος όπως η Ελλάδα, δεν μπορούσε να έχει την «επικρατούσα στην επικράτεια του θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας» οργανωμένη και διευθυνόμενη από ένα εξωεθνικό εκκλησιαστικό κέντρο, όπως ήταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που βρισκόταν υπό την κυριαρχία ξένου κράτους και μάλιστα αλλόθρησκου.

³³ Τρωϊάνου-Πουλή, «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», 2^η έκδοση, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ 195 επ.

³⁴ Παπαστάθη Χ., «Κράτος και Θρησκευματα στην Ελλάδα» στον τόμο *Κράτη και θρησκευματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, επιμέλεια Gerard Robbers, επιστημονική απόδοση στα ελληνικά Κυριάκος Κυριαζόπουλος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007 σελ. 139-145

³⁵ Μαντζούφα Π. οπ. π. σελ 2

Το αυτοκέφαλο λοιπόν εναρμονιζόταν απόλυτα με την εθνική ανεξαρτησία κατά την άποψη αυτή³⁶.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, η βαυαροκρατία έβλεπε στην ορθόδοξη εκκλησία μία αντίρροπη στην εξουσία της δύναμη, λόγω του ρόλου που διαδραμάτισε η τελευταία ως σημείο αναφοράς των υπόδουλων Ελλήνων κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και γι' αυτό με τις ανωτέρω ρυθμίσεις στόχευε στον περιορισμό της δυναμικής της.

Οι διαταραγμένες σχέσεις της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποκαταστάθηκαν τελικά με την έκδοση από το τελευταίο του Συνοδικού Τόμου του 1850 με τον οποίο επικυρώθηκε το αυτοκέφαλο.

Η διάταξη του Συντάγματος του 1844 που αφορούσε την καθιέρωση πολιτειοκρατίας για τα εκκλησιαστικά θέματα, δεν επαναλήφθηκε στα Συντάγματα του 1864, του 1911, του 1927 και του 1952, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι έπαψε να είναι σε ισχύ³⁷.

2. Σχέσεις Κράτους -Εκκλησίας στο Σύνταγμα 1975/1986/2001/2008-

Επικρατούσα θρησκεία

Οι σχέσεις κράτους και ορθόδοξης εκκλησίας στο Σύνταγμα της χώρας μας ρυθμίζονται κυρίως με τις διατάξεις του άρθρου 3, όπου μεταξύ άλλων, η ορθόδοξη θρησκεία αναγνωρίζεται ως « επικρατούσα». Ωστόσο η ρύθμιση των σχέσεων αυτών, είναι εντεταγμένη στο ευρύτερο συνταγματικό πλαίσιο με το οποίο ρυθμίζονται οι σχέσεις κράτους και θρησκευτικού φαινομένου, δηλαδή οι σχέσεις του κράτους με όλες αδιακρίτως τις θρησκείες ή τα δόγματα και με όλες τις εκκλησίες καθώς και με την κάθε θρησκευτική συσσωμάτωση ή με κάθε άτομο που θεωρεί τον εαυτό του άθεο, άθρησκο ή αγνωστικιστή ή με

³⁶ Μανιτάκη Α. «Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος: στη σκιά των ταυτοτήτων», β' έκδοση, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000, σελ. 35

³⁷ Παπαστάθη Χ. «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», τεύχος πρώτο, Β' έκδοση, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 46

κάθε ένωση προσώπων (με ή χωρίς νομική προσωπικότητα) που διέπονται από ανάλογες ή άλλες ή οποιεσδήποτε αντιλήψεις ως προς το θείο. Το συνταγματικό αυτό πλαίσιο συγκροτείται μεταξύ άλλων από το άρθρο 13 περί θρησκευτικής ελευθερίας (η παράγραφος 1 του οποίου ανήκει μάλιστα στον σκληρό πυρήνα των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων), αλλά και από το άρθρο 4 παράγραφος 6 (για την υποχρέωση κάθε Έλληνα που μπορεί να φέρει όπλα να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας, σε συνδυασμό με την παράγραφο 4 του άρθρου 13, που ορίζει ότι κανένας δεν μπορεί να απαλλαγεί, εξαιτίας θρησκευτικών πεποιθήσεων, από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το κράτος), το άρθρο 16 παράγραφος 2, που αναγορεύει μεταξύ των σκοπών της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και απ' όλες τις διατάξεις περί συνταγματικών δικαιωμάτων (άρθρα 4-25), η άσκηση των οποίων, μπορεί να γίνεται και για θρησκευτικούς λόγους, είτε ατομικά είτε ομαδικά³⁸. Σύμφωνα με τα παραπάνω η προσέγγιση της έννοιας «επικρατούσα θρησκεία» θα πρέπει να γίνεται με βάση το σεβασμό στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Κατά τη σύγχρονη νομική θεωρία, η επικρατούσα θρησκεία ερμηνεύεται, είτε ως η θρησκεία εκείνη την οποία προεβέβη η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών, χωρίς όμως να ταυτίζεται με την «επίσημη» ή «κρατική» θρησκεία (όπως αυτή υπάρχει σε άλλα κράτη λ.χ. στην Αγγλία ή στη Δανία), είτε ως τιμητική αναγνώριση προς την ορθόδοξη εκκλησία λόγω των ισχυρών ιστορικών και πολιτιστικών δεσμών της με την πολιτεία, ενώ η ερμηνεία που υιοθετείται κάθε φορά είναι απόρροια του εκάστοτε συσχετισμού των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων. Το σίγουρο είναι πως δια του όρου αυτού, δεν θα πρέπει να προσδίδεται στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία κάποια προνομιακή θέση έναντι των άλλων εκκλησιών ή θρησκευτικών κοινοτήτων, ούτε θα πρέπει οι οπαδοί της να απολαμβάνουν προνόμια σε σχέση με τους οπαδούς άλλων θρησκειών³⁹.

³⁸ Βενιζέλου Ευ. «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας», γ' έκδοση, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 60

³⁹ Μαρίνου Α. οπ. π. σελ.51

Επιχείρημα που υπερβαίνει τις προαναφερθείσες ερμηνείες και ίσως είναι σε θέση να αντιμετωπίσει με πιο συνεκτικό τρόπο τη σχέση επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας, είναι αυτό που δίνει έμφαση στη συστηματική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων διακρίνοντας δύο κύκλους ρυθμίσεων. Στον πρώτο κύκλο εντάσσονται τα ζητήματα της νομικής θέσης των θρησκευτικών κοινοτήτων και στον δεύτερο οι εγγυήσεις προστασίας των πιστών τους. Ο πρώτος κύκλος αφορά την οργάνωση της σχέσης του κράτους με τις εκκλησιαστικές οργανώσεις, όπου επιτρέπονται διαφοροποιήσεις ανάμεσα στη επικρατούσα και τις λοιπές θρησκείες και συγκεκριμένα διαφοροποιήσεις που αφορούν σε θέματα θεσμικά και οργανωτικά, τα οποία δεν επηρεάζουν τη μεταχείριση των μελών τους. Στον δεύτερο κύκλο, που αφορά την προστασία των δικαιωμάτων, δεν είναι επιτρεπτές διακρίσεις και κυρίως μεταφορές των διαφοροποιήσεων από τον πρώτο κύκλο.

Όπως προκύπτει και από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, το άρθρο 3, που άλλωστε εντάσσεται στο τμήμα Β' του πρώτου μέρους του Συντάγματος, που αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, δεν επηρεάζει την άσκηση του κατοχυρούμενου με το άρθρο 13 ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, που περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος με αντικείμενο τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των ορθόδοξων χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Κάτι τέτοιο εξάλλου, θα αντέβαινε και στην ειδική διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 13, που επιβάλλει την ίση μεταχείριση στην απόλαυση και των ατομικών δικαιωμάτων ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις⁴⁰. Ωστόσο παρά τη διαπίστωση αυτή, όπως θα δούμε και στη συνέχεια ο χαρακτηρισμός της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης, δημιουργεί συχνά κρούσματα άνισης μεταχείρισης σε βάρος των αλλοθρήσκων.

Συμπερασματικά η συνύπαρξη επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας είναι δύσκολη. Αν και η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας δεν είναι ασύμβατη με τις εγγυήσεις θρησκευτικής ελευθερίας, το νομικοπολιτικό

⁴⁰ Σαρμά Ι. οπ. π. σελ 233

περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται δεν δημιουργεί τις καλύτερες προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση των εντάσεων⁴¹.

Αξιοσημείωτο είναι, πως αν και το Σύνταγμα του 1975, καθιέρωσε σημαντικές αλλαγές στο χώρο των σχέσεων πολιτείας και εκκλησίας, σε σχέση με τον προηγούμενο καταστατικό χάρτη του 1952, προς την κατεύθυνση χαλάρωσης στις μεταξύ τους σχέσεις, εντούτοις ισχύουν ακόμα αρκετές διατάξεις, οι οποίες προδίδουν τον θρησκευτικό χρωματισμό του κράτους και την απόλαυση προνομίων από πλευράς της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας⁴².

3.Εκφάνσεις παρεμβατικού συστήματος - το ισχύον καθεστώς σχέσεων κράτους- εκκλησίας στην Ελλάδα.

3.1) Οι κυριότερες επεμβάσεις της πολιτείας στα εκκλησιαστικά πράγματα:

Με νόμο (και όχι με πράξη της Εκκλησίας) ψηφίζεται ο Καταστατικός Χάρτης της ορθόδοξης Εκκλησίας, ο οποίος ρυθμίζει οργανωτικά, διοικητικά και λειτουργικά θέματα της Εκκλησίας, οι οργανισμοί της οποίας λειτουργούν ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, σαν να ασκούν δημόσια εξουσία δηλαδή, με συνέπεια οι πράξεις τους κατά κανόνα εκκλησιαστικού περιεχομένου, να μπορούν να προσβάλλονται στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ενώ και οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας (πχ Μητροπολίτες),εκλέγονται μεν από όργανα της, αλλά διορίζονται με πράξη της πολιτείας⁴³.

Επίσης το κράτος ελέγχει με ειδικές υπηρεσίες του την εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση και γενικότερα μπορεί να τροποποιεί κανόνες της Εκκλησίας

⁴¹ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ 77-78

⁴² Τρωϊάνου Σπ. «Ο χωρισμός πολιτείας και εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975», περ. *Δίκαιο και Πολιτική* 15, 1988, σελ. 53-59

⁴³ Σταθόπουλου Μ. «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις πολιτείας-εκκλησίας στον τόμο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος, εκδ. Κριτική 1999, σελ. 199-224

(«ιερούς κανόνες») που τους θεωρεί «μη δογματικούς» (αλλά διοικητικούς) και «μη θεμελιώδεις», ενώ παράλληλα μισθοδοτεί και συνταξιοδοτεί τους κληρικούς. Αξιοσημείωτο είναι πως και για την ανέγερση ή λειτουργία ναού οποιουδήποτε δόγματος απαιτείται άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής⁴⁴.

3.2 Οι κυριότερες επεμβάσεις της Εκκλησίας σε κρατικά θέματα (θρησκευτικός χρωματισμός των κρατικών λειτουργιών).

Ο θρησκευτικός χρωματισμός του Συντάγματος δεν φαίνεται μόνο με την ανάδειξη της ορθόδοξης θρησκείας ως επικρατούσας. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε, ότι σύμφωνα με την προμετωπίδα του Συντάγματος: το Σύνταγμα ψηφίζεται «στο όνομα της Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Η επίκληση αυτή προτάσσεται σε όλα σχεδόν τα ελληνικά Συντάγματα.

Η θεωρία του συνταγματικού δικαίου, εκφράζοντας την κυρίαρχη ιδεολογία και διαδραματίζοντας ένα κατευναστικό ρόλο, ομόφωνα εδώ και χρόνια θεωρεί, ότι η αναφορά αυτή δεν είναι παρά ένα ιστορικό κατάλοιπο χωρίς κανονιστικές συνέπειες, δεν περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία και δεν σχετίζεται με το ισχύον καθεστώς σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

Σύμφωνα όμως με άλλη άποψη, η διατήρηση της αναφοράς στο θεό δεν έχει λόγο ύπαρξης στο Σύνταγμα μας, ενώ η χρήση της ακόμα και σε δικαστικές αποφάσεις θα έπρεπε να είχε προβληματίσει περισσότερο την άνοιξη του 2001 την Ζ' αναθεωρητική Βουλή, η οποία δεν θεώρησε σκόπιμο να προχωρήσει στην κατάργηση της διάταξης αυτής⁴⁵.

Στο ίδιο πνεύμα της χαλάρωσης της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας σε σχέση με το προηγούμενο Σύνταγμα του 1952, το Σύνταγμα του 1975 δεν επαναλαμβάνει την παλαιά συνταγματική διάταξη σύμφωνα με την οποία ο αρχηγός του κράτους πρέπει να πρεσβεύει τη θρησκεία της Ανατολικής

⁴⁴ Σταθόπουλου Μ, οπ. π. υποσημείωση 13, σελ 14

⁴⁵ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ. 78-79

Ορθόδοξης Εκκλησίας. Προβλέπει όμως ότι ο εκλεγόμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας ορκίζεται «στο όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος» (άρθρο 33 παρ.2)- Βλ και άρθρο 59 του Συντάγματος για τον θρησκευτικό όρκο των βουλευτών, ενώ καθιερώνεται διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στο σχολείο. Γίνονται βεβαίως, ανεκτές εξαιρέσεις από τον θρησκευτικό όρκο και τη διδασκαλία των θρησκευτικών (πχ για τους μη χριστιανούς), αλλά και για τους χριστιανούς είναι αμφίβολο αν το κράτος μπορεί να τους εξαναγκάζει να θρησκεύονται ενεργά.

Το άρθρο 16 παράγραφος 2 θεωρεί σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, κατά αυτό τον τρόπο όμως, το κράτος φαίνεται να εγκαταλείπει τη θρησκευτική του ουδετερότητα παρόλο που η παραπάνω διατύπωση είναι σύμφωνη με την τάση του Συντάγματος του 1975 προς την κατεύθυνση κάποιου χωρισμού πολιτείας και εκκλησίας σε σχέση με την αντίστοιχη του Συντάγματος του 1952 (που προέβλεπε παιδεία σύμφωνη με τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού)⁴⁶. Τα παραπάνω αποτελούν έκφραση της σχετικότητας της συνταγματικής προστασίας που οφείλεται βασικά στο μη χωρισμό κράτους-εκκλησίας και στην επικράτηση του παρεμβατικού συστήματος στις μεταξύ τους σχέσεις.

4. Σύστημα «νόμω κρατούσης πολιτείας»;

Σε ό,τι αφορά λοιπόν, το σύστημα των σχέσεων πολιτείας και εκκλησίας στην Ελλάδα έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις. Συγκεκριμένα η κρατούσα γνώμη θεωρεί ότι το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2008, καθιερώνει το σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της δεύτερης άποψης το ισχύον Σύνταγμα βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας και ενός καθεστώτος συναλληλίας, ενώ κατά την τρίτη άποψη το σύστημα των σχέσεων που ισχύει στην Ελλάδα,

⁴⁶ Σταθόπουλου Μ. οπ. π. υποσημείωση 13, σελ 17-18

είναι το σύστημα των συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

Ειδικότερα σε ότι αφορά την άποψη σύμφωνα με την οποία, η σημερινή φάση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας και ενός καθεστώτος συναλληλίας, έχει ορθά παρατηρηθεί, ότι η άποψη αυτή υπερβάλλει σε ό,τι αφορά την εκτίμηση της πραγματικότητας, λαμβανομένου υπόψη και του εύρους της επέμβασης της πολιτείας στη ρύθμιση των εκκλησιαστικών πραγμάτων.

Σε ότι αφορά την άποψη ότι οι σχέσεις κράτους-εκκλησίας είναι συνταγματικά ρυθμισμένες, απαιτούνται διευκρινίσεις ως προς την ρυθμιστική επέμβαση του κράτους σε σχέση με τα θέματα της εκκλησίας. Το κράτος διαθέτει την εξουσία της σύνταξης του καταστατικού χάρτη, εγγυάται το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδας και οφείλει να μην επιτρέψει την κατάργηση του ακόμα και αν το ζητήσει η Εκκλησία. Συνεπώς η ρυθμιστική επέμβαση του νομοθέτη, αν και συνταγματικά οριοθετημένη, παραμένει σημαντική και κατ'έκταση και κατά περιεχόμενο, παρά το γεγονός ότι παρατηρείται μια τάση εκκοσμίκευσης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας σε σχέση με το παρελθόν, εν τούτοις αυτή δεν φτάνει μέχρι του σημείου να μεταβάλλει το χαρακτηρισμό του συστήματος των σχέσεων αυτών ως της νόμω κρατούσης πολιτείας.

Έχει τέλος υποστηριχθεί, ότι το ως άνω σύστημα δεν κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα, αλλά στη νομοθεσία, στοιχείο που χρησιμοποιείται ως επιχείρημα διαμόρφωσης συστήματος χωρισμού κράτους και εκκλησίας μόνο από τον κοινό νομοθέτη⁴⁷.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό της «νόμω κρατούσης πολιτείας» κατοχυρώνεται το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας αποκλείοντας έτσι την ανάμιξη της πολιτείας στην εν γένει διοίκηση της, όμως το αυτοδιοίκητο δεν εκτείνεται και επί θεμάτων τα οποία σχετίζονται με αρμοδιότητες της πολιτείας ή με θεσπιζόμενα από αυτή δικαιώματα και υποχρεώσεις των πολιτών, με τη δημόσια τάξη, το γενικό συμφέρον ή την κοινή ωφέλεια κλπ. Όπως δέχτηκε η

⁴⁷ Δερβιτσιώτη Α., οπ. π. σελ 41-42

ΣτΕ 5057/1987, η αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας περιλαμβάνει την εξουσία της να αποφασίζει για τις υποθέσεις της με δικά της όργανα, τα οποία συγκροτούνται όπως ο νόμος ορίζει και να διοικείται από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας και την από αυτή προερχόμενη Διαρκή Ιερά Σύνοδο, οποία συγκροτείται κατά τους ορισμούς του νόμου και των σχετικών με τον τρόπο συγκρότησης του οργάνου αυτού διατάξεων του πατριαρχικού τόμου του 1850 και της συνοδικής πράξεως του 1929⁴⁸.

Ιδιαίτερο θέμα γεννάται στην πράξη με τη συνταγματική λεγόμενη κατοχύρωση των «ιερών κανόνων», η οποία κατέστησε ασαφή τη διάκριση μεταξύ «πνευματικών» και «κοσμικών» ζητημάτων ή ζητημάτων αυτοδιοίκησης της εκκλησίας, προκειμένου να οριοθετηθεί το πεδίο νομοθετικής παρέμβασης της κρατικής εξουσίας.

Η επίκληση των ιερών κανόνων στο άρθρο 3 του Συντάγματος, έγινε αιτία να υποστηριχθεί, ότι οι κανόνες αυτοί είναι υπέρτεροι του Συντάγματος και ότι δεσμεύουν ακόμα και την πολιτεία. Ωστόσο, όπως ορθά υποστηρίζεται, η συνταγματική αναφορά στους ιερούς κανόνες έγινε κατά κύριο λόγο για να διακηρυχθεί πανηγυρικά η πνευματική ενότητα της ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες. Απευθύνεται επομένως η διάταξη αυτή, αποκλειστικά στην εκκλησία, την οποία και μόνον αφορά και δεσμεύει και όχι στην πολιτεία, η οποία δεν νοείται να δεσμεύεται από κανόνες «ιερούς» που δεν θέσπισε η ίδια και των οποίων το περιεχόμενο και την ισχύ αγνοεί⁴⁹. Όριο των κανόνων αυτών αποτελούν οι γενικοί κανόνες δημόσιας τάξης της πολιτείας, τους οποίους οφείλει να σέβεται και να εφαρμόζει η εκκλησία. Συνεπώς κατά το Σύνταγμα, εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση δεν μπορεί να σημαίνει θεσμική αυτονομία, ούτε βέβαια ο χαρακτηρισμός της ορθόδοξης εκκλησίας ως επικρατούσας, οδηγεί στη σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας των άλλων θρησκευτικών ομάδων⁵⁰.

⁴⁸ Σαρμά Ι. οπ. π. σελ. 246

⁴⁹ Μανιτάκη Α. οπ. π. σελ. 44-48

⁵⁰ Μαντζούφα Π. οπ.π σελ 3

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Κατοχύρωση θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα ερμηνεύεται σε δύο επίπεδα. Αφενός μεν από το ελληνικό Σύνταγμα και κυρίως από το άρθρο 13 του Συντάγματος, αφετέρου δε από τις διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις που έχει υπογράψει η Ελλάδα και τους παραδεδεγμένους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου. Η διπλή αυτή ερμηνεία κατοχυρώνεται και από το άρθρο 28 του Συντάγματος, το οποίο προβλέπει ότι το διεθνές δίκαιο υπερισχύει του εσωτερικού⁵¹.

Ένα θέμα που ανακύπτει σε σχέση με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ποια η σχέση μεταξύ του άρθρου 13 και των άρθρων 2 παρ.1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Το άρθρο 2 παρ. 1 αναφέρεται στην προστασία της αξίας του ανθρώπου ως «πρωταρχικής υποχρέωσης» της πολιτείας και το άρθρο 5 παρ. 2 θεσπίζει την ελευθερία ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

Η θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται στην αξία του ανθρώπου ως πνευματικής ύπαρξης και του εξασφαλίζει τη δυνατότητα να αναπτύξει την προσωπικότητα του από θρησκευτικής, αθρησκευτικής ή αθεϊστικής απόψεως. Αποτελεί δηλαδή η θρησκευτική ελευθερία, το μέσο με το οποίο διαμορφώνεται η προσωπικότητα του ανθρώπου ως πνευματικής ύπαρξης και αναδεικνύεται η αξία του. Συνεπώς, ακόμα και αν δεν υπήρχαν τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος και πάλι η αξία του ανθρώπου και η ανάπτυξη της προσωπικότητας του θα εξασφαλιζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις διατάξεις περί θρησκευτικής ελευθερίας⁵². Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω θεώρηση, τα προαναφερόμενα άρθρα δεν λειτουργούν

⁵¹ Δημητρώπουλου Α, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Γ' έκδοση, σελ 185

⁵² Μαρίνου Α., *οπ. π.* σελ 29

συμπληρωματικά στο άρθρο 13, το οποίο καλύπτει πλήρως τη θρησκευτική ελευθερία.

Στο σημείο αυτό σκόπιμο είναι να επισημανθεί και η διάκριση ανάμεσα στην έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία αναφέρεται στο θρησκευτικό χώρο και εμπεριέχει τις έννοιες της θρησκείας, της λατρείας και την άσκηση τους και στην έννοια της ελευθερίας των πεποιθήσεων, η οποία περιλαμβάνει τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις. Και ενώ στις διεθνείς συμβάσεις υπάρχει ενιαία κατοχύρωση και των δύο πλευρών, στο άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνεται μόνο η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ωστόσο συνδυαστικά με το άρθρο 5 παρ. 2 προστατεύονται και οι λοιπές πλην των θρησκευτικών πεποιθήσεις⁵³.

Σε ό,τι αφορά στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ήδη από τις προπαρασκευαστικές εργασίες προκύπτει η σημασία που απέδωσαν οι συντάκτες της στη χριστιανική και φιλελεύθερη παράδοση των Ευρωπαϊκών κρατών για την ανάπτυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτό εξηγείται από τις πολιτικές συνθήκες στην Ευρώπη του 1950 ενόψει των οποίων οι Δυτικοευρωπαίοι ήθελαν να αντιπαρατάξουν την πρόταση τους για ανοχή και ελευθερία. Εκείνο που ενδιέφερε τους συντάκτες της ΕΣΔΑ δεν ήταν η αντιπαλότητα των πολιτισμών και των θρησκειών, αλλά η κοινή προσπάθεια για την αναχαίτιση του πολιτικού αντίπαλου⁵⁴.

Στην ΕΣΔΑ λοιπόν και συγκεκριμένα στην παρ. 1 του άρθρου 9, προστατεύεται κατά τρόπο απόλυτο η θρησκευτική ελευθερία στην εσωτερική της διάσταση (*forum internum*), η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων. Κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της σύμβασης κυριάρχησε η θέση ότι η προστασία του *forum internum* δεν πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά στους πιστούς. Γι' αυτό και η ελευθερία της «θρησκείας» πλαισιώθηκε από εκείνη της «σκέψης» και της «συνείδησης» προκειμένου να διευρυνθεί το

⁵³ Δημητρόπουλου Α. οπ. π. υποσημείωση 41, σελ

⁵⁴ Κτιστάκι Γ. Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα_Κομοτηνή, 2004,, σελ 52-53

πεδίο προστασίας. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι με τους όρους «σκέψη» και «συνείδηση» οι συντάκτες θέλησαν να εντάξουν στο προστατευτικό πεδίο της διάταξης τους μη πιστούς. Συγχρόνως θεώρησαν ότι από την ελευθερία της σκέψης πηγάζουν όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα και κατά συνέπεια και η ελευθερία της συνείδησης. Πάντως, η ερμηνεία της ΕΣΔΑ πρέπει να γίνεται υπό το φως των σημερινών συνθηκών γιατί η σύμβαση αυτή έχει ως αποστολή και ερμηνευτικό σκοπό την αποτελεσματική προστασία του ατόμου και κατά συνέπεια τη διασφάλιση όχι θεωρητικών και φανταστικών δικαιωμάτων, αλλά δικαιωμάτων συγκεκριμένων και πραγματικών.

Η διάκριση μεταξύ «θρησκείας» και «πεποιθήσεων» δεν είναι ευκρινής στην ΕΣΔΑ, αφού ούτε στις προπαρασκευαστικές εργασίες επεξηγείται, ούτε στη νομολογία αποσαφηνίζεται. Η διάκριση «θρησκείας» και «πεποιθήσεων» είναι άνευ ουσιαστικού αποτελέσματος για την προστασία τους. Αν επιχειρούσε κανείς να τις οριοθετήσει, θα περιοριζόταν απλά στη διαπίστωση ότι οι «πεποιθήσεις» είναι έννοια ευρύτερη από τη «θρησκεία», γιατί περιλαμβάνει εκτός των θρησκευτικών και άλλες πεποιθήσεις που έχει ένα άτομο για τη ζωή και πιο συγκεκριμένα για την ανθρώπινη συμπεριφορά στην κοινωνία. Σε αυτό συγκλίνει και η διατύπωση του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ που διαχωρίζει τις θρησκευτικές από τις φιλοσοφικές «πεποιθήσεις». Υπό το φως της ΕΣΔΑ η έννοια της «θρησκείας» εξομοιούται με εκείνη των «θρησκευτικών πεποιθήσεων» και διακρίνεται από εκείνη των «φιλοσοφικών πεποιθήσεων».

Ως προστατευόμενες από το άρθρο 9 θρησκευτικές πεποιθήσεις σύμφωνα με τη νομολογία του Στρασβούργου θεωρούνται όλες οι διαδεδομένες θρησκείες, επειδή συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας. Με τον τρόπο αυτό εξυπηρετείται ο αποκλεισμός μόνο των αυστηρά «προσωποπαγών» θρησκευτικών πεποιθήσεων, οι οποίες, ενίοτε ρέπουν προς την εκκεντρικότητα⁵⁵.

Σε ό,τι αφορά στις «φιλοσοφικές πεποιθήσεις» ακολουθείται η ευρεία προσέγγιση της έννοιας των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στο πεδίο του

⁵⁵ Κτιστάκι Γ. οπ. π. σελ 60-69.

άρθρου 9 της ΕΣΔΑ εμπίπτουν όλα τα γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα, εκτός από τις περιθωριακές-προσωποπαγείς αντιλήψεις που δεν παρουσιάζουν συγγένεια με γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα ή θρησκευτικές θέσεις. Το δε κριτήριο του διαχωρισμού παραμένει το ίδιο: ο επαρκής βαθμός πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας. Ορθότερο πάντως είναι να σημειωθεί ότι προστατεύονται οι διαδεδομένες φιλοσοφικές πεποιθήσεις που είναι αποδεκτές μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία. Όσες πολιτικές κυρίως πολιτικές πεποιθήσεις (π.χ. φασισμός, ναζισμός, ρατσισμός ή παλαιότερα κομμουνισμός) αντίκεινται στη δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία, τίθενται εκτός της προστασίας του άρθρου 9. Αξιοσημείωτη είναι η θέση της Επιτροπής (υπό το φως της διάταξης του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ) ότι «φιλοσοφικές είναι εκείνες οι πεποιθήσεις στις οποίες αρμόζει σεβασμός μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, δεν αντίκεινται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και επί πλέον δεν είναι αντίθετες στο θεμελιώδες δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση».⁵⁶

Αναπόσπαστο μέρος του πυρήνα της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας αποτελεί και η αρνητική θρησκευτική ελευθερία, η οποία περιλαμβάνει το δικαίωμα να μην υφίσταται κανείς πίεση (α) να διαμορφώνει, να μεταβάλλει ή να αποβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, (β) να τις αποκαλύπτει και (γ) να συμπεριφέρεται κατά τέτοιο τρόπο που να προϋποθέτει την πίστη του σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Στην παράγραφο 2 του άρθρου 9, προστατεύεται η εξωτερική διάσταση (forum externum) της θρησκευτικής ελευθερίας, το δικαίωμα δηλαδή, εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η σημασία του οποίου είναι καθοριστική για την αποτελεσματική προστασία των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Ευρώπη. Και αυτό γιατί πολλές θρησκείες -πλην του χριστιανισμού- αποδίδουν ιδιαίτερο βάρος στον τρόπο δράσης (π.χ. διάδοση της πίστης), στους συμβολισμούς (π.χ. ρουχισμός), στον τρόπο διαβίωσης (π.χ. διατροφικές επιλογές) και γενικά στον τρόπο συμπεριφοράς. Για τις

⁵⁶ Κτιστάκι Γ. οπ. π. σελ 69-72

μειονότητες αυτές, η πίστη είναι λιγότερο η βεβαιότητα για την θρησκευτική αλήθεια και περισσότερο η ορμή για πράξη σύμφωνη με τις θρησκευτικές εντολές.

Σε αντίθεση με την απόλυτη προστασία του *forum internum*, το κείμενο του άρθρου 9 ΕΣΔΑ περιέχει αναλυτική καταγραφή των τρόπων και των μορφών εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η δε νομολογία επιχειρεί την (περιοριστική) ερμηνεία της έννοιας της «εκδήλωσης» στην ΕΣΔΑ, κάτι που δε συνέβη με την έννοια της «ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας»⁵⁷.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει αναφορά και στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ όπως προαναφέρθηκε, στο οποίο κατοχυρώνονται δύο δικαιώματα: το πρώτο από αυτά, το δικαίωμα δηλαδή στην εκπαίδευση, προστατεύεται αρνητικά, δηλαδή με τη θέσπιση απαγόρευσης στέρησης του και το δεύτερο αφορά στο δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων των μαθητών, το οποίο προστατεύεται με τη θέσπιση υποχρέωσης του κράτους να εξασφαλίζει τη μόρφωση και εκπαίδευση των μαθητών σύμφωνα με τις πεποιθήσεις αυτές⁵⁸.

Αν θεωρηθεί ορθό ότι η αναγνώριση της γονικής εξουσίας αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων του παιδιού και όχι στην ικανοποίηση κρατικών επιδιώξεων ή γονικών προσδοκιών, τότε το δικαίωμα των γονέων για ανατροφή των παιδιών τους δε μπορεί παρά να λειτουργεί διττά: Από τη μία ως εξουσία απόκρουσης κάθε προσπάθειας χειραγωγικής επέμβασης τρίτων (ιδίως του Κράτους) στην προσωπικότητα των παιδιών, από την άλλη ως υποχρέωση σεβασμού ενός *minimum* αυτονομίας τους ώστε τα ίδια να είναι σε θέση να κάνουν προσωπικές επιλογές⁵⁹.

⁵⁷ Κτιστάκι Γ. οπ. π. σελ 51-86

⁵⁸ Σαρμά Ι. «Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998 σελ 493 επ

⁵⁹ Δημητρόπουλος Π. «Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών κατά το άρθρο 16 παρ. 2 Σ, Τα δικαιώματα των γονέων και η επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο «Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης» Χλέπας-Δημητρόπουλος, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ 78

Το ελληνικό σύνταγμα κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία στις δύο επιμέρους εκδηλώσεις της: την ελευθερία συνειδήσεως και την ελευθερία της λατρείας.

2. Η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μιας συγκεκριμένης θρησκείας καθώς και της επιλογής ή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας χωρίς δυσμενείς συνέπειες (θετική και αρνητική θρησκευτική ελευθερία). Η ελευθερία αυτή είναι κατ'αρχάς απεριόριστη, αν και δεν απαλλάσσει από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το κράτος ή την υποχρέωση συμμόρφωσης προς τους νόμους, αφορά οποιαδήποτε θρησκεία (ακόμα και θρησκεία της οποίας δεν επιτρέπεται η λατρεία) και τις αποκλίνουσες από αυτή διδασκαλίες, καλύπτει δε και την απόρριψη της θρησκείας καθ'εαυτής και την άρνηση ύπαρξης του θεού.

Η εν λόγω ελευθερία περιλαμβάνει και το δικαίωμα του ατόμου να δηλώνει (με οποιοδήποτε τρόπο) ή να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την ανυπαρξία τους, ενώ περιλαμβάνει και την ελευθερία του πληροφορείσθαι και του εκπαιδεύεσθαι, οι οποίες επιτρέπουν τη σωστή διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης⁶⁰.

Εξίσου σημαντικό όμως, είναι και το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων με βάση και τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθρο 4 του Συντάγματος) η οποία βρίσκει και ένα επιπλέον έρεισμα στο εδάφιο β' της παραγράφου του άρθρου 13, όπου η αναφορά στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα είναι πρόδηλα ενδεικτική. Ούτε των κοινωνικών δικαιωμάτων ούτε και κανενός άλλου δικαιώματος απ'όσα προβλέπουν το Σύνταγμα και οι νόμοι, η απόλαυση μπορεί να εξαρτηθεί από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ενδιαφερομένου. Τα

⁶⁰ Δαγτόγλου Π.Δ. οπ. π. σελ 378-379

παραπάνω έχουν κυρίως πρακτική σημασία όταν πρόκειται να καταληφθεί κάποια δημόσια θέση ή αξίωμα, οπότε και είναι τελείως αντίθετη με το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης πχ η πρακτική διορισμού μόνο οπαδών της επικρατούσας θρησκείας στα σώματα ασφαλείας και μόνο ορθοδόξων εκπαιδευτικών στη δημόσια εκπαίδευση⁶¹. Εξαιρέσεις επιτρέπονται μόνο στο μέτρο που επιβάλλονται από το περιεχόμενο του δικαιώματος, όπως στην περίπτωση όπου κάποιες συγκεκριμένες θέσεις ή αξιώματα συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα και ειδικότερα με την επικρατούσα θρησκεία⁶².

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο 13 παρ. 1, η θρησκευτική συνείδηση είναι απαραβίαστη. Με τη διατύπωση αυτή, ο συντακτικός νομοθέτης θέλει να προστατεύσει το αγαθό της θρησκευτικής συνείδησης από κάθε μορφής επέμβαση εκ μέρους της κρατικής εξουσίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, θεσπίζεται ουσιαστικά με το Σύνταγμα δημόσιο εξ υποκειμένου δικαίο του ατόμου κατά της πολιτείας να σεβαστεί το περιεχόμενο της θρησκευτικής του συνείδησης, αφενός μεν με το να απέχει από κάθε ενέργεια, η οποία θα πρόσβαλλε είτε άμεσα είτε έμμεσα τη θρησκευτική του συνείδηση, αφετέρου δε με το να επεμβαίνει προς περιφρούρηση αυτής, την οποία έτσι αναγνωρίζει, προστατεύει και εγγυάται⁶³.

3. Η ελευθερία άσκησης της λατρείας και οι περιορισμοί της.

Η άλλη πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ελευθερία της λατρείας, ορθότερα ελευθερία άσκησης της θρησκείας. Τα όρια ανάμεσα στην τελευταία και την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, δεν είναι ούτε ευδιάκριτα, ούτε απόλυτα, αφού η άσκηση της θρησκείας αποτελεί συγχρόνως και

⁶¹ Χρυσόγονου Κ. «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα», Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, Νομική βιβλιοθήκη, 2006 σελ 270

⁶² Τρωϊάνου Σπ., «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σελ 13

⁶³ Μαρίνου Α., οπ. π. σελ 34-35

εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων και αφού η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι μάταιη χωρίς την ελευθερία άσκησης της θρησκείας⁶⁴.

Η λατρεία ασκείται είτε ατομικά, είτε συλλογικά και το Σύνταγμα την προστατεύει είτε ως ατομικό, είτε ως συλλογικό δικαίωμα, είτε ιδιωτικά, είτε δημόσια με εξωτερικές ενέργειες και εκδηλώσεις, είτε σε ειδικά ιδρύματα ή χώρους αφιερωμένους στη λατρεία του θείου (ναούς, ευκτήριους οίκους, τεμένη, συναγωγές) είτε στο ύπαιθρο (λιτανείες, τελετές, κηδείες). Στοιχείο της λατρείας είναι και το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκησή της⁶⁵.

Είναι γεγονός ότι το δικαίωμα εξωτερίκευσης των θρησκευτικών αντιλήψεων του ατόμου, με τη μορφή της δυνατότητας ελεύθερης τέλεσης της λατρείας σύμφωνα με τους κανόνες της θρησκείας του, δεν είναι απεριορίστο και ανέλεγκτο, αλλά υπάγεται σε σαφείς και συγκεκριμένους συνταγματικούς περιορισμούς, (χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η απαγόρευση της μπουρκάς στη Γαλλία με νόμο του 2010, υπέρ της οποίας ετάχθη και το ΕΔΔΑ επισημαίνοντας στο σκεπτικό της απόφασής του πως «η διαφύλαξη των προϋποθέσεων του ζούμε μαζί είναι ένας θεμιτός στόχος») οι οποίοι εισάγουν, σε κάθε περίπτωση μία σχετικοποίηση του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία και τους οποίους ο νομοθέτης δεν μπορεί να διευρύνει με την προσθήκη και άλλων που δεν προβλέπονται σαφώς στο Σύνταγμα. Έτσι πέραν των γενικών περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας, οι οποίοι ισχύουν εν προκειμένω, σοβαρός περιορισμός στην ελευθερία ασκήσεως της λατρείας τίθεται από την ίδια διάταξη που την καθιερώνει, περιορισμός ο οποίος συνδέει την απόλαυση της ελευθερίας της λατρείας με τον χαρακτήρα της εκάστοτε θρησκευτικής ιδεολογίας ως «γνωστής θρησκείας».

Ο όρος «γνωστή θρησκεία» κάνει απλώς την εμφάνισή του στο Σύνταγμα, χωρίς ωστόσο να εξειδικεύεται περαιτέρω το περιεχόμενο του. Η «αρμοδιότητα» αυτή ανατέθηκε κυρίως στο ανώτατο διοικητικό δικαστήριο,

⁶⁴ Δαγτόγλου Π.Π. οπ. π. σελ 384

⁶⁵ Μάνεση Α. οπ.π. υποσημείωση 2, σε. 253 επ

το οποίο ανέλαβε να διαπλάσει με τη νομολογία του την αόριστη αυτή νομική έννοια⁶⁶.

«Γνωστή θρησκεία» είναι εκείνη, που δεν έχει μυστικά δόγματα και κρυφή λατρεία. Αποκλείονται έτσι μυστικιστικές θρησκευτικές κινήσεις καθώς και μυστικές εταιρίες, οι οποίες θα εμφανίζονταν ως θρησκείες για να λειτουργούν υπό την προστασία του Συντάγματος⁶⁷.

«Γνωστή θρησκεία» δεν σημαίνει γνωστή στις αρχές, ούτε αναγνωρισμένη και μάλιστα, ούτε με την έννοια της έγκρισης, αφού καμιά έγκριση, άδεια ή συναίνεση απαιτείται, ούτε με την έννοια της εγγραφής σε ειδικό βιβλίο και απόκτησης νομικής προσωπικότητας, αφού κάτι τέτοιο δεν απαιτείται. «Γνωστή» μπορεί να είναι και μια νέα θρησκεία, παρεκκλίνουσα από μια παλιά (αίρεση), με λίγους έστω οπαδούς και χωρίς «κλήρο»⁶⁸. Εξάλλου, κάθε θρησκεία είναι, κατά τεκμήριο, «γνωστή», εκτός και αν από τις αρχές αποδεικνύεται ο κρυφός της χαρακτήρας ή η αντίθεση της λατρείας της στη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Οι λειτουργοί όλων των «γνωστών» θρησκειών υπόκεινται, κατά το Σύνταγμα (άρθρο 1 παράγραφος 3) σε κρατική εποπτεία και σε ορισμένες υποχρεώσεις, χωρίς να γίνεται εν προκειμένω διάκριση ανάμεσα στην επικρατούσα και τις άλλες θρησκείες. Ωστόσο αυτή η εποπτεία έχει ως μοναδικό περιεχόμενο τον έλεγχο τήρησης του Συντάγματος και των νόμων του κράτους και σε καμία περίπτωση δεν εκτείνεται μέχρι την κηδεμόνευση, τη διαμόρφωση ή καταπίεση μιας ορισμένης θρησκείας⁶⁹.

Επιπρόσθετα, όπως προκύπτει από το άρθρο 13 παρ. 2, για να είναι η λατρεία ελεύθερη, πρέπει να μην προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, τα οποία αποτελούν άλλωστε ρήτρα οριοθέτησεως των συνταγματικών δικαιωμάτων εν γένει. Γίνεται δεκτό ότι θα μπορούσε να αναφερθεί μόνο η δημόσια τάξη, δεδομένου ότι σε αυτήν εμπεριέχονται και τα χρηστά ήθη. Το

⁶⁶ Ανδρουτσόπουλου Γ. οπ. π. σελ. 243-245

⁶⁷ Παπαστάθη Χ. «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000

⁶⁸ Δαγτόγλου Π.Δ. οπ. π. σελ. 388-389

⁶⁹ Ανδρουτσόπουλου Γ. οπ. π. σελ 246-247

ποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη είναι ζήτημα που θα κριθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση από το δικαστή αντικειμενικά με βάση τις αντιλήψεις της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας⁷⁰. Μάλιστα ο σκοπός του περιορισμού αυτού, που το ίδιο το Σύνταγμα θέτει στην ελευθερία της λατρείας, συνίσταται στην προστασία συγκεκριμένου έννομου αγαθού, που δεν είναι άλλο από την κατάσταση κοινωνικής ηρεμίας, η οποία επιτρέπει σε όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμβιώνουν ειρηνικά.⁷¹

Σύμφωνα με την παράγραφο 4 του άρθρου 13 του Συντάγματος, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί κανείς από τις υποχρεώσεις του προς το κράτος. «Το καθήκον του πολίτη» προηγείται, ακόμα και αν αντιβαίνει σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις γιατί σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ υποχρέωσης απέναντι στην πολιτεία και θρησκευτικής υποχρέωσης, επικρατεί η υποχρέωση απέναντι στην πολιτεία⁷². Είναι ευκολονόητο πως εδώ πρόκειται για αυτές τις υποχρεώσεις που αναφέρονται σε ζωτικά συμφέροντα της Πολιτείας ή αφορούν σε αυτή την ίδια την ύπαρξη της. Μόνο μπροστά σε τέτοιες υποχρεώσεις πρέπει να υποχωρεί το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως είναι π.χ. η φορολογική υποχρέωση, την οποία κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή το γεγονός πως από τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται έργα ή πολιτικές αντίθετες με τη θρησκευτική του συνείδηση.

Εξαιρετικής σημασίας είναι και το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης, των ατόμων δηλαδή, που για λόγους θρησκευτικούς ιδεολογικούς, αποκρούουν είτε τη στράτευση γενικά, είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα. Το ελληνικό Σύνταγμα καθιερώνει αδιακρίτως για όλους τους Έλληνες την υποχρέωση να συμβάλλουν στην άμυνα της πατρίδας σύμφωνα με τα όσα ορίζει ο νόμος (άρθρο 4 παρ. 6 Σ). Στη χώρα μας οι αντιρρησίες

⁷⁰ Κονιδάρη Ι. «Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου», εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σελ 57

⁷¹ Ανδρουτσόπουλου Γ. οπ. π. σελ 249-251

⁷² Μαρίνου Α. οπ. π. σελ 59

συνείδησης έχουν ταυτιστεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης με τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», καθώς από την εμφάνιση τους, τη δεκαετία του 1940, μέχρι και σήμερα αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των σχετικών υποθέσεων που έχουν απασχολήσει τη δικαστηριακή πρακτική. Χαρακτηριστικό είναι ότι το Σύνταγμα του 1975 δεν περιελάμβανε ρητή πρόβλεψη για τους αντιρρησίες συνείδησης. Αυτό γίνεται για πρώτη φορά μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, όπου στην προαναφερθείσα παράγραφο 6 του άρθρου 4 προστέθηκε η ακόλουθη ερμηνευτική δήλωση: «Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας».⁷³ Με το νόμο 2510/1997 προβλέπεται άοπλη ή εναλλακτική θητεία για όσους επικαλούνται τις θρησκευτικές ή ιδεολογικές τους πεποιθήσεις προκειμένου να μην εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.

Αξιοσημείωτη είναι η υπόθεση «Θλιμμένος κατά Ελλάδας» (προσφυγή 34369/97, απόφαση της 6/4/2000) που εισήχθη ενώπιον του ΕΔΔΑ και η οποία σχετίζεται με το θέμα των αντιρρησιών συνείδησης. Ο προσφεύγων, μάρτυρας του Ιεχωβά είχε αρνηθεί λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία και για το λόγο αυτό είχε καταδικασθεί για ανυποταξία που θεωρούνταν κακούργημα. Ύστερα από την πάροδο πολλών ετών, έδωσε επιτυχώς εξετάσεις για να γίνει ορκωτός λογιστής, δεν κατόρθωσε όμως να διορισθεί λόγω της προηγούμενης καταδίκης του. Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι ο αιτών ισχυρίζεται πως ο νόμος που απαγορεύει το διορισμό κάποιου που έχει διορισθεί για κακούργημα, δεν κάνει διάκριση μεταξύ ατόμων που καταδικάστηκαν λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, και εκείνων των οποίων η καταδίκη στηρίχθηκε σε άλλους λόγους. Κρίνει δηλαδή το δικαστήριο ότι η άρνηση διορισμού του συνδέεται, άμεσα, με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ως μάρτυρας του Ιεχωβά και όχι γιατί αρνήθηκε να υπηρετήσει στο στρατό. Ο αποκλεισμός κάποιου από το

⁷³ Ανδρουτσόπουλου Γ. οπ π. σελ 261-262

επάγγελμα του ορκωτού λογιστή, λόγω της άρνησης του να υπηρετήσει για θρησκευτικούς λόγους, δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό. Η Ελλάδα εν προκειμένω, καταδικάστηκε εκ νέου για την τακτική της απέναντι στους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Στην περίπτωση λοιπόν, εκείνου που κηρύχθηκε ανυπότακτος διότι αρνήθηκε να καταταγεί, το ΕΔΔΑ κρίνει ότι υπάρχει διαφορετική μεταχείριση, όχι μόνο όταν το κράτος μεταχειρίζεται με διαφορετικό τρόπο άτομα που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση, αλλά και όταν δεν μεταχειρίζεται με διαφορετικό τρόπο, άτομα που βρίσκονται σε διαφορετικές καταστάσεις⁷⁴.

Τέλος, σύμφωνα με το ελληνικό σύνταγμα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν επίσης να αποτελέσουν δικαιολογία για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωση του στους νόμους (άρθρο 13 παρ.4). Πρόκειται για τους γενικής ισχύος νόμους, όπως ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας ή ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός, οι οποίοι αφορούν στην προάσπιση σπουδαίου έννομου αγαθού, που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και το οποίο προστατεύεται επίσης από το Σύνταγμα, όπως η δημόσια υγεία, η νεότητα, η εθνική άμυνα, η δημόσια τάξη και ασφάλεια κλπ⁷⁵.

⁷⁴ Μαγγανά Α.-Καρατζά Λ. «Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου», Β' έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2005, σελ 308-311.

⁷⁵ Κονιδάρη Ι. οπ. π. σελ. 58 επ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΚΥΠΤΟΥΝ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1.1 Προσηλυτισμός

Περισσότερα προβλήματα από όλους τους περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας που τίθενται στο Σύνταγμα δημιουργεί η ρήτρα της απαγόρευσης του προσηλυτισμού, η οποία είναι διατυπωμένη στο τελευταίο εδάφιο της παραγράφου 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί, πως η διάταξη αυτή αποτελεί καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος, διότι στα προηγούμενα ελληνικά συντάγματα απαγορευόταν μεν ο προσηλυτισμός, αλλά μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας, ενώ με την πρόσφατη διατύπωση, η απαγόρευση άσκησης του προσηλυτισμού αφορά πλέον σε κάθε «γνωστή θρησκεία».

Ως προσηλυτισμός θεωρείται η προσπάθεια κάποιου να πείσει άλλον να αλλάξει θρήσκευμα για να προσοικειωθεί συνήθως το θρήσκευμα του προσηλυτιζόντος. Εξάλλου, όπως γίνεται δεκτό, ουσιώδες μέρος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι και η ελευθερία διάδοσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επομένως για να μην θίγεται το δικαίωμα στον πυρήνα του, ως απαγορευμένο προσηλυτισμό, δεν πρέπει να θεωρήσουμε εκείνον που γίνεται με τη διδασκαλία, την κυκλοφορία εντύπων, βιβλίων κλπ, με τη δύναμη του λόγου και των επιχειρημάτων, την ερμηνεία ιερών κειμένων κλπ⁷⁶.

Το περιεχόμενο της έννοιας του προσηλυτισμού δεν προσδιορίζεται στον Ποινικό Κώδικα, αλλά σε δύο προγενέστερα αυτού νομοθετήματα της μεταξικής δικτατορίας. Πρόκειται για το άρθρο 4 του ν. 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 2 του ν. 1672/1939, το οποίο έρχεται σε

⁷⁶ Καρακώστα Β. «Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων» στον τόμο *Η θρησκευτική ελευθερία*, επιμέλεια Κώστας Μπέης, εκδ. Eunomia, Verlag, Αθήνα, 1997, σελ 95-96

αντίθεση με το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Ως απαγορευμένος πρέπει να θεωρηθεί μόνον ο καταχρηστικός προσηλυτισμός που γίνεται είτε με τη χρήση ή την απειλή βίας, φυσικής ή ηθικής ή διαμέσου του δελεασμού με την υπόσχεση οικονομικών παροχών ή επαγγελματικής αποκατάστασης κλπ είτε και αρνητικά με την συστηματική συκοφαντική ορισμένης θρησκείας κλπ.

Η έλλειψη ορισμού του προσηλυτισμού στο ισχύον Σύνταγμα έχει επισημανθεί από τον Ειδικό Εισηγητή για τη θρησκευτική μισαλλοδοξία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ στην έκθεση του για την κατάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, καθώς ο ορισμός αυτός κρίνεται απαραίτητος τόσο για την κατοχύρωση της ελευθερίας της διάδοσης θρησκείας ή κοσμοθεωρητικής πεποίθησης, όσο και για την συνταγματικότητα ή μη του ποινικού αδικήματος του προσηλυτισμού⁷⁷.

Πρόσφορη θα ήταν εν προκειμένω μια αναθεώρηση του περιεχομένου των διατάξεων των μεταξικών νομοθετημάτων, προκειμένου αυτό να εναρμονιστεί με τα σύγχρονα δεδομένα ή ακόμα και η ολική κατάργηση και αντικατάσταση τους με ένα σύγχρονο νομοθέτημα που θα ρυθμίζει συνολικά τα σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία ζητήματα.

Ωστόσο, η επαναδιατύπωση των σχετικών διατάξεων περί προσηλυτισμού προκειμένου να εναρμονιστούν με το πιο φιλελεύθερο Σύνταγμα του 1975, δεν πρέπει να επιτρέψει να μείνουν νομοθετικά ανοχύρωτες τόσο η επικρατούσα όσο και οι λοιπές «γνώστες», κατά την έννοια του Συντάγματος, θρησκευτικές κοινότητες απέναντι στην καταστροφική και κυρίως έκνομη δραστηριότητα των διάφορων «σεκτών», οι οποίες, με το άλλοθι του δικαιώματος της θρησκευτικής συσσωματώσεως, επιχειρούν να προωθήσουν παράνομους σκοπούς και συμφέροντα⁷⁸.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά στην εμβληματική ελληνική υπόθεση «Κοκκινάκης» (απόφαση 3/1992/348/421), η οποία αποτέλεσε την

⁷⁷Νικολόπουλου Π, «Χωρισμός κράτους-εκκλησίας», εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 34-25, Καράκωστα Β, οπ. π. σελ. 95

⁷⁸ Ανδρουτοόπουλου Γ. οπ. π. σελ 315-316.

αφορμή για πιο επιτακτική εξέταση της έννοιας της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων με αφορμή το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι υπήρξε η πρώτη υπόθεση για τη θρησκευτική ελευθερία που εισήχθη ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Ο προσφεύγων, Χριστιανός Μάρτυρας του Ιεχωβά, συνελήφθη στην κατοικία ενός ιεροψάλτη να συζητά με τη σύζυγο του τελευταίου, μεταξύ άλλων θεμάτων, και για την Αγία Γραφή. Οδηγήθηκε στο ακροατήριο με την κατηγορία του προσηλυτισμού και καταδικάστηκε, γιατί προσπαθούσε με φορτικότητα να πετύχει άμεσα και έμμεσα τη μεταβολή της θρησκευτικής συνείδησης» της συζύγου του ιεροψάλτη. Ο καταδικασθείς παραπονέθηκε στο Στρασβούργο ότι παραβιάστηκε το δικαίωμα του στην εκδήλωση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων μέσω της διδασκαλίας⁷⁹, καθώς η νομοθεσία περί προσηλυτισμού αποτελεί οπλοστάσιο απαγορεύσεων το οποίο χρησιμοποιείται σε βάρος των οπαδών όλων των δογμάτων όταν επιχειρούν να διαδώσουν την πίστη τους. Εξαιτίας της αοριστίας της, θα μπορούσαν να υπαχθούν σε αυτήν κάθε είδους θρησκευτικές συνομιλίες, όπως αυτή που είχε ο Κοκκινάκης με το υποτιθέμενο θύμα του.

Η απόφαση του δικαστηρίου επικρίθηκε από τη φιλελεύθερη σκοπιά, καθώς δεν κήρυξε τη σχετική ποινική διάταξη αντίθετη με την ΕΣΔΑ. Παρόλα αυτά το δικαστήριο αποδοκιμάζοντας τη χρήση βίας και την πλύση εγκεφάλου, εκτίμησε ότι κανένα από τα περιστατικά της υπόθεσης δεν ήταν επαρκές, ώστε να τεκμηριωθεί η κατηγορία ότι ο Κοκκινάκης προσπάθησε να μεταπείσει τη σύζυγο του ιεροψάλτη με καταχρηστικά μέσα. Η καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια δεν ήταν ανάλογη με το σκοπό του νόμου, την προστασία δηλαδή της θρησκευτικής συνείδησης, ούτε και αναγκαία για την προστασία των ατομικών ελευθεριών σε μια δημοκρατική κοινωνία. Κατά το ΕΔΔΑ, η ελευθερία της θρησκείας δεν αφορά μόνο τον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων, αλλά περιλαμβάνει και τη δυνατότητα να την εκφράζουν με λόγια ή με πράξεις, δημόσια ή ιδιωτικά. Αναγκαστικά περιλαμβάνει τη

⁷⁹ Κτιστάκι Γ. οπ. π. σελ 99

δυνατότητα να πείσεις τον πλησίον σου για την ορθότητα των πεποιθήσεων σου. Χωρίς αυτή την παράμετρο, η αναφερόμενη στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ «ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων», δεν έχει καμία αξία⁸⁰. Ως εκ τούτου η εν λόγω απόφαση, αποτέλεσε σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση πνεύματος αυτοσυγκράτησης από τις ελληνικές αρχές σε παρόμοιες υποθέσεις. Είναι επιβεβλημένη λοιπόν, η ανάγκη να ψηφισθεί νέος νόμος για τον κολασμό του αθέμιτου προσηλυτισμού που θα έχει ως σκοπό τη διασφάλιση της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της βούλησης και όχι την προστασία της επικρατούσας θρησκείας από τις επιρροές των υπολοίπων θρησκευτικών κοινοτήτων⁸¹.

2) Περί ορκοδοσίας.

Μερικότερη έκφραση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και δη της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, η ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης της θρησκείας στην οποία αντίκειται καταρχάς κάθε είδους εξαναγκασμού. Άμεση είναι η σχέση αυτού του δικαιώματος με το θέμα του όρκου, καθώς για όποιον πρεσβεύει θρησκεία που δεν επιτρέπει τον όρκο, ή δηλώνει άθεος, ή άθρησκος, η υποχρεωτική ορκοδοσία συνιστά αναμφίβολα εξαναγκασμό σε πράξη που έρχεται σε σύγκρουση με τις θρησκευτικές ή αγνωστικιστικές του πεποιθήσεις.

Ως όρκος νοείται η επίσημη και πανηγυρική βεβαίωση με την επίκληση του θείου ή γενικότερα του θρησκευόμενου ενδιαφερομένου, που αφορά την αλήθεια ή αναλήθεια ορισμένου γεγονότος ή την ακριβή εκτέλεση ορισμένης υπηρεσίας. Ο όρκος συνιστά πράξη κατεξοχήν θρησκευτική, η οποία συνυφαίνεται άρρηκτα με τη θρησκευτική συνείδηση του ανθρώπου, δηλαδή με τον εσώτατο πυρήνα της προσωπικότητας του.⁸²

⁸⁰ Μαγγανά Α, ΚαρατζάΛ. οπ. π. σελ. 238

⁸¹ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ. 134-135

⁸² Ανδρουτοόπουλου Γ., οπ. π. σελ. 172-174

Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 5 του Συντάγματος: «Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο που ορίζει και τον τύπο του». Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνεται το δικαίωμα της πολιτείας να απαιτεί την ορκοδοσία των πολιτών, αφήνεται όμως στον κοινό νομοθέτη, όχι μόνο η επιβολή του όρκου, αλλά και ο καθορισμός του τύπου του.

Όπως προβλέπεται στο άρθρο 408 παρ. 1 ΚΠολΔ πριν εξετασθεί ο μάρτυρας, οφείλει να ορκισθεί και γι' αυτό ρωτάται αν προτιμά να δώσει θρησκευτικό ή πολιτικό όρκο. Επίσης και σύμφωνα με το τροποποιημένο με το νόμο 4055/12-3-2012, άρθρο 218 ΚΠοινΔ, ο μάρτυρας πριν εξετασθεί, ρωτάται σχετικά με το αν προτιμά πολιτικό ή θρησκευτικό όρκο⁸³. Με τον τρόπο αυτό, αυτός, ο οποίος ουδόλως θρησκεύει ή πιστεύει σε θρησκεία που απαγορεύει τον όρκο, έχει τη δυνατότητα να επιλέγει τον πολιτικό όρκο και έτσι ούτε υποχρεώνεται να δηλώσει το θρήσκευμα στο οποίο θρησκεύει, ούτε εξαναγκάζεται, ορκιζόμενος, σε πράξη αντίθετη με τις όποιες θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁸⁴. Σύμφωνα με τις προϊσχύουσες ρυθμίσεις, ο μάρτυρας πριν την εξέταση του, ορκιζόταν δημόσια θέτοντας το χέρι του στο ευαγγέλιο δίνοντας θρησκευτικό όρκο, ενώ στους αλλόθρησκους δινόταν η δυνατότητα επίκλησης της τιμής και της συνείδησης τους.

Στην Ελλάδα, με δεδομένο ότι η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ασπάζεται την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, η επιλογή του πολιτικού και όχι του θρησκευτικού όρκου, θα ερμηνευόταν ως παραδοχή από την πλευρά του πολίτη ότι δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Παρατηρούμε πως με τον τρόπο αυτό, ο μάρτυρας εξαναγκάζεται να αποκαλύψει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Όπως όμως έχει τονισθεί, το δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης απαρτίζεται μεταξύ άλλων, από το δικαίωμα καθενός να διατηρεί μυστικές τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μη δίνοντας λόγο σε κανέναν περί του είδους και του αριθμού των θρησκειών που πρεσβεύει, ενώ δεδομένη είναι εν προκειμένω και η αντίθεση για λόγους

⁸³Πριντζίπα Γ. «Συνταγματικά προβλήματα της υποχρέωσης ορκοδοσίας» στον τόμο: *Θρησκευτική Ελευθερία*, οπ. π. υποσημείωση 55, σελ 298-301

⁸⁴ Ανδρουτοόπουλου Γ, οπ. π. σελ. 180

θεολογικούς της ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας στον όρκο με την επίκληση του θείου.⁸⁵

Χαρακτηριστική είναι η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επί της υπόθεσης «Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδας» (απόφαση 3/6/2010). Οι προσφεύγοντες παραπονέθηκαν ότι ορκίστηκαν στο Ευαγγέλιο κατά την ποινική διαδικασία και με αυτό τον τρόπο αναγκάστηκαν να αποκαλύψουν ότι δεν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι. Το δικαστήριο κατέληξε, πως οι κρατικές αρχές δεν έχουν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στον τομέα της ελευθερίας της συνείδησης του ατόμου και να το υποχρεώνουν να αποκαλύψει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, διότι αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα άρθρα 9 και 13 της ΕΣΔΑ.

Καταλήγουμε λοιπόν, μετά από όσα εξετέθησαν παραπάνω, πως η διατήρηση του θρησκευτικού όρκου είναι ασύμβατη με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο ισχύον Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ και γι' αυτό προτείνεται η αντικατάσταση του από τον πολιτικό όρκο.

3.Η ανέγερση ναών και ευκτήριων οίκων των γνωστών θρησκειών.

Όπως έχει προαναφερθεί, το Σύνταγμα κατοχυρώνει το ακώλυτο της λατρείας ως ειδικότερη έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας, είτε αυτή ασκείται ατομικά, είτε συλλογικά. Ο συνταγματικός νομοθέτης προστατεύει την τέλεση των λατρευτικών εκδηλώσεων κάθε γνωστής θρησκείας, ενώ σε κάθε περίπτωση, η λατρεία δεν πρέπει να περιλαμβάνει δραστηριότητες, οι οποίες προσβάλλουν τη δημόσια τάξη και έρχονται σε αντίθεση με τα χρηστά ήθη.

Η ανέγερση ναών της επικρατούσας θρησκείας διέπεται από τις διατάξεις του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας και τους κανονισμούς της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας. Απαιτείται έγκριση του οικείου μητροπολίτη και άδεια που εκδίδεται από το γραφείο ναοδομίας, ενώ η πολεοδομία

⁸⁵ Πριντζίπα Γ. οπ. π. σελ 305-306

περιορίζεται στον έλεγχο της εφαρμογής των προβλεπόμενων από τη νομοθεσία όρων δόμησης⁸⁶.

Σχετικά με την ανέγερση και τη λειτουργία ναών και ευκτηρίων οίκων, οι οποίοι δεν ανήκουν στην εκκλησία της επικρατούσας θρησκείας, παρατηρούμε έως το 2007, την εφαρμογή νομοθετημάτων που θεοπίστηκαν επί μεταξικής δικτατορίας και συγκεκριμένα των α.ν. 1363/1938 και 1672/1939.

Με βάση τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (4284/1983) για την ίδρυση ναών των διαφόρων θρησκειών και χριστιανικών δογμάτων, απαιτούνταν, μεταξύ άλλων, οι ακόλουθες προϋποθέσεις: αίτηση πενήντα τουλάχιστον οικογενειών γειτονικών μεταξύ τους, η οποία υποβαλλόταν στην οικεία αναγνωρισμένη εκκλησιαστική αρχή, δηλαδή στον τοπικό ορθόδοξο μητροπολίτη, ύπαρξη ανάγκης για την ίδρυση ναού, δηλαδή ο πλησιέστερος ομόδοξος ναός έπρεπε να απέχει τόσο ώστε να μην ήταν δυνατόν οι αιτούμενοι να εξυπηρετούνται από αυτόν. Η αστυνομία, η οποία επιλαμβανόταν στη συνέχεια της υπόθεσης, διενεργούσε έρευνα για να εξακριβώσει αν συντρέχουν οι πραγματικές προϋποθέσεις που απαιτούσε η νομοθεσία και στην επόμενη φάση απαιτούνταν έγκριση της αίτησης από τον υπουργό Παιδείας. Αξιοσημείωτο είναι, πως ήδη από το 1969, το ΣτΕ έκρινε πως η προβλεπόμενη στη νομοθεσία «άδεια» του μητροπολίτη, αποτελεί «απλή γνώμη» το περιεχόμενο της οποίας δεν δεσμεύει τη διοίκηση⁸⁷.

Αντίθετα προς τη νομολογία του ΣτΕ, η διερεύνηση της ανάγκης ίδρυσης ναού αλλά και ευκτηρίου οίκου, νομολογήθηκε από τον Άρειο Πάγο ως αντισυνταγματική. Συγκεκριμένα με την 20/200,1 ο ΑΠ έκρινε, ότι η σχετική νομοθεσία είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, ενώ αντίθετα η κρίση του υπουργού εθνικής παιδείας για τη συνδρομή της πραγματικής ανάγκης για την ίδρυση ναού, συνιστά ανεπίτρεπτο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας⁸⁸.

⁸⁶ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ. 137-138

⁸⁷ Παπαστάθη Χ. οπ.π. υποσημείωση 50, σελ. 26-27

⁸⁸ Δερβιτσιώτη Α. οπ. π. σελ. 120 επ

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί, πως ο νομοθέτης είχε προβλέψει διαφορετικές προϋποθέσεις αδειοδότησης για τα θρησκευτικά εντευκτήρια. Ο διαχωρισμός αυτός, ανάμεσα σε ναούς και θρησκευτικά εντευκτήρια, δεν ανταποκρινόταν στα λατρευτικά δεδομένα, καθώς και τα δύο είδη χώρων μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για θρησκευτικές τελετές.

Για την ανέγερση λοιπόν ή τη λειτουργία θρησκευτικού εντευκτηρίου, οι προϋποθέσεις ήταν λιγότερο αυστηρές. Οι ενδιαφερόμενοι χωρίς να απαιτούνταν κάποιος ελάχιστος αριθμός, δια του ποιμένα τους υποβάλλανε αίτηση στο υπουργείο Παιδείας, στην οποία έπρεπε να αναγράφονταν οι διευθύνσεις τους, προκειμένου να διαπιστωθεί η συνδρομή των πραγματικών λόγων που απαιτούνταν για την ίδρυση του συγκεκριμένου λατρευτικού χώρου.

Από τα παραπάνω συνάγεται η πρόθεση του νομοθέτη να αποτρέψει την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος ίδρυσης χώρων λατρείας, να περιορίσει τη λειτουργία τους και να προασπίσει την επικρατούσα θρησκεία από ενδεχόμενες προσηλυτιστικές τάσεις ετεροδόξων⁸⁹.

Η υπεισέλευση της ορθόδοξης Εκκλησίας στα θέματα ιδρύσεως και λειτουργίας των χώρων λατρείας όλων εν γένει των θρησκευμάτων και των δογμάτων στην ελληνική επικράτεια, ήταν πρόδηλα αντισυνταγματική, καθώς ο χαρακτηρισμός της ως επικρατούσας, δεν της έδινε το δικαίωμα να ασκεί εξουσία οποιασδήποτε μορφής και έκτασης πάνω στα άλλα θρησκευτά, γνωστά και μη.

Αξιοσημείωτη είναι η υπόθεση «Μανουσάκης και λοιποί» (απόφαση 59/1995/565/651) με την οποία ασχολήθηκε το ΕΔΔΑ και η οποία σχετίζεται με την ελευθερία της λατρείας. Ειδικότερα οι προσφεύγοντες της απόφασης, μάρτυρες του Ιεχωβά, άρχισαν να λειτουργούν ευκτήριο οίκο στο Ηράκλειο Κρήτης και περίπου ταυτόχρονα υπέβαλαν αίτηση για χορήγηση της σχετικής άδειας κατ' εφαρμογή των διατάξεων των α.ν 1363/1938 και 1672/1939. Ενώ η εξέταση της αίτησης από τον υπουργό παιδείας εκκρεμούσε για περίπου τρία χρόνια και δεν είχε στο μεταξύ γνωμοδοτήσει ο οικείος Μητροπολίτης,

⁸⁹ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. 139-141

επενέβη ο εισαγγελέας και οι προσφεύγοντες παραπέμφθηκαν στην ποινική δικαιοσύνη όπου καταδικάστηκαν.

Το δικαστήριο δεν αποδέχτηκε τις κυβερνητικές δικαιολογίες για την αργοπορία της διοίκησης για εξέταση της αίτησης λειτουργίας του ευκτήριου οίκου μέσα στην προβλεπόμενη τρίμηνη προθεσμία, ούτε θεώρησε αποτελεσματικά τα εθνικά ένδικα μέσα για τη θεραπεία της καθυστέρησης αυτής. Επίσης έκρινε, πως η απαίτηση διοικητικής άδειας για την ίδρυση ναού και ευκτήριου οίκου δεν είναι καταρχάς ασυμβίβαστη με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, αρκεί μόλις η διοίκηση διαπιστώνει την συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων, να χορηγούσε την άδεια. Η καταδίκη των προσφευγόντων για τη λειτουργία του ευκτήριου οίκου αξιολογήθηκε από το ΕΔΔΑ ως αδικαιολόγητη επέμβαση στην εκδήλωση του θρησκευτικού τους συναισθήματος (κατ'εφαρμογή της ΕΣΔΑ)⁹⁰.

Η κριτική που είχε ασκηθεί από την επιστήμη στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων ήταν δριμεία, καθώς η παρεμβολή του επιχώριου μητροπολίτη της ορθόδοξης εκκλησίας στην αδειοδότηση ανέγερσης ναού άλλης θρησκείας ή δόγματος χαρακτηρίστηκε αντισυνταγματική, διότι με τη διαδικασία αυτή η ορθόδοξη εκκλησία ασκούσε πραγματική εξουσία επί των άλλων κατά παράβαση της ισότιμης μεταχείρισης των θρησκειών.

Το προερχόμενο από την εποχή του μεσοπολέμου θεσμικό καθεστώς καταργήθηκε με τη διάταξη του άρθρου 27 του ν. 3467/2006. Η αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου της ίδρυσης, ανέγερσης και λειτουργίας ετερόδοξου ή ετερόθρησκου ναού επιβλήθηκε από δύο λόγους: αφενός μεν η καταργηθείσα νομοθεσία, τα τελευταία χρόνια ως προς την έκφραση γνώμης από τον οικείο Ορθόδοξο Μητροπολίτη παρέμενε ανενεργή και αφετέρου λόγω των ερμηνευτικών προβλημάτων που ανέκυψαν από την ελλιπή προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας ετεροδόξων και ετεροθρήσκων στη χώρα μας⁹¹. Σύμφωνα λοιπόν με τη νέα διάταξη για την ίδρυση, ανέγερση ή λειτουργία

⁹⁰ Κτιστάκι Γ. «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας» στον τόμο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα* επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος, Κέντρο Ερευνών μειονοτικών ομάδων, εκδόσεις Κριτική 1999, σελ 232-233

⁹¹ Δερβιτσιώτη Α. οπ. π. σελ. 108

ναού ή ευκτήριου οίκου οποιουδήποτε δόγματος ή θρησκείας, πλην της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, δεν απαιτείται άδεια ή γνώμη της οικείας εκκλησιαστικής αρχής της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, ενώ οποιαδήποτε άλλη διάταξη που ρυθμίζει διαφορετικά το θέμα καταργείται. Με τον τρόπο αυτό, καταργήθηκε η δίωξη κατά όσων ανέγειραν ή λειτούργησαν ναό ή ευκτήριο οίκο χωρίς τη διαδικασία που προέβλεπαν οι διατάξεις των προγενέστερων νομοθετημάτων, ενώ καταργήθηκε και η πλέον επίμαχη από τις προϋποθέσεις: οι υπογραφές των αιτουμένων την ίδρυση του ναού, προϋπόθεση, η οποία παραβίαζε το δικαίωμα του καθενός να μην αποκαλύπτει το θρησκευμά του (αρνητική θρησκευτική ελευθερία).

Είναι γεγονός πως οι νεότερες ρυθμίσεις του άρθρου 26 του ν. 3647/2006, έχουν απλοποιήσει το σύστημα αδειοδότησης για την ίδρυση ναού. Ωστόσο, παραμένουν προβλήματα καθώς επαναλαμβάνονται αγκυλώσεις του παρελθόντος, αφού η διαδικασία αδειοδότησης από το υπουργείο εθνικής παιδείας, διενεργείται με βάση τον προληπτικό έλεγχο σε σχέση με τον χαρακτηρισμό της θρησκείας ως γνωστής, τη μη άσκηση προσηλυτισμού και τη μη προσβολή της δημόσιας τάξης ή των χρηστών ηθών. Ορθότερο θα ήταν η προαναφερόμενη διαδικασία να επαναπροσανατολιστεί σύμφωνα με το κατασταλτικό σύστημα, διαφορετικά παρά τη νέα ρύθμιση, η διοίκηση και τα δικαστήρια με άλλοθι την προστασία της επικρατούσας θρησκείας, θα εξακολουθήσουν να υποκαθιστούν την ορθόδοξη εκκλησία στο ποιμαντικό έργο της⁹².

4) Ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους

Η συμβατότητα της ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία, είχε προβληματίσει ήδη από τη δεκαετία του 1990, διάφορα ξένα ανώτατα ή συνταγματικά δικαστήρια.

Τα θρησκευτικά σύμβολα αρχικά διαμορφώθηκαν για να αποδώσουν με τρόπο προσιτό στον άνθρωπο όψεις του θείου και των ιστορικών εκφάνσεων

⁹² Δερβιτσιώτη Α. οπ. π. σελ. 122-138

του. Η κάθε θρησκεία δέχεται διαφορετικά είδη συμβόλων σε βαθμό που ορισμένου είδους θρησκευτικά σύμβολα που είναι αποδεκτά ή και επιβεβλημένα σε μία θρησκεία, απαγορεύονται σε κάποια άλλη. Γίνεται πάντως δεκτό, ότι η χρησιμοποίηση θρησκευτικών συμβόλων για επίτευξη σκοπών μη θρησκευτικών, συνιστά προσβολή της πίστης⁹³.

Ως προς το ως άνω ζήτημα ο νομοθέτης και τελικά ο δικαστής, είναι αυτός που θα κάνει τη συγκεκριμένη στάθμιση που επιβάλλεται, ώστε να είναι εφικτή η παράλληλη άσκηση της θετικής και αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας από φορείς διαφόρων πεποιθήσεων. Δεν είναι προφανώς τυχαίο το γεγονός, ότι όπου επήλθαν σχετικές τομές, αυτό έγινε σχεδόν πάντοτε με δικαστική πρωτοβουλία, ακριβώς για να μην γίνουν τα θέματα αυτά αντικείμενο πολιτικής ή κοινωνικής αντιπαράθεσης. Ασφαλής οδηγός για την ελληνική νομολογία στα θέματα αυτά είναι η αποδοχή των πορισμάτων της νομολογίας του ΕΔΔΑ, το οποίο ως γνωστόν, είναι ιδιαίτερα προσεκτικό και σταθμισμένο ως προς τις θέσεις που λαμβάνει.⁹⁴

Απόφαση του ΕΔΔΑ που προκάλεσε πληθώρα συζητήσεων και αντιδράσεων σε σχέση με την ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους είναι εκείνη που αφορά στην υπόθεση «Lautsi κατά Ιταλίας» (προσφυγή 30814/2006 αποφάσεις 3/11/2009 και 18/3/2011).

Εν προκειμένω η κυρία Lautsi, μητέρα δύο ανήλικων παιδιών, μαθητών σε δημόσιο σχολείο, προσέφυγε στα ιταλικά δικαστήρια κατά της άρνησης του σχολείου να απομακρύνει την εικόνα του Εσταυρωμένου από τις σχολικές αίθουσες, υποστηρίζοντας ότι η παρουσία του συμβόλου αυτού, συνιστά παραβίαση των συνταγματικών αρχών του λαϊκού κράτους και της αμεροληψίας της δημόσιας διοίκησης. Το ιταλικό συνταγματικό δικαστήριο απέρριψε το αίτημα της με την αιτιολογία ότι ο Εσταυρωμένος δεν είναι μόνο θρησκευτικό σύμβολο, αλλά συνάμα σύμβολο της ιστορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας της χώρας. Κατά της απόφασης αυτής, η κυρία Lautsi προσέφυγε ενώπιον του ΕΔΔΑ το οποίο με την απόφαση της 3-11-2009

⁹³ Νικολόπουλου Π. «Τα θρησκευτικά σύμβολα στο δημόσιο χώρο. Κριτήρια και προϋποθέσεις για τη δημόσια διαβούλευση», περ. *Νομοκανονικά* 2/2010

⁹⁴ Βενιζέλου Ευ. οπ. π. σελ. 154

καταδίκασε την Ιταλία επισημαίνοντας, πως θα πρέπει να αφαιρεθούν τα θρησκευτικά σύμβολα από τις αίθουσες των δημόσιων ιταλικών σχολείων, διότι αλλιώς παραβιάζεται η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας την οποία ένα λαϊκό κράτος, όπως η Ιταλία οφείλει να σέβεται.

Στην υπόθεση αυτή όμως, επανήλθε η ευρεία σύνθεση του ΕΔΔΑ η απόφαση της οποίας, διαφοροποιείται σαφώς από την προηγούμενη απόφαση του τμήματος. Το Δικαστήριο διευκρίνισε, ότι δεν μπορεί να υπεισέλθει στο θέμα του αν το θρησκευτικό σύμβολο του σταυρού έχει και άλλη σημασία πλην της θρησκευτικής, από τη στιγμή που τα ίδια τα εθνικά δικαστήρια διαφωνούν πάνω σε αυτό, δέχτηκε όμως ότι η ανάρτηση του εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες αποτελεί παθητικό σύμβολο, το οποίο δεν λειτουργεί επιθετικά στη συνείδηση των μαθητών, καθώς δεν συνδεόταν με την υποχρεωτική διδασκαλία του χριστιανισμού⁹⁵. Το ΕΔΔΑ έκρινε, πως δεν διαπιστώνεται παραβίαση του δικαιώματος στην εκπαίδευση των παιδιών σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους, που απορρέει από το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, καθώς και ότι οι ιταλικές αρχές έδρασαν εντός των ορίων του περιθωρίου εκτίμησής τους.

Με αφορμή και την παραπάνω απόφαση υποστηρίχθηκε στη χώρα μας η άποψη, ότι λόγω της διαφοροποίησης των θεσμικών πλαισίων των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ιταλία και την Ελλάδα, και αφού στην Ελλάδα δεν θεσπίζεται χωρισμός κράτους εκκλησίας ώστε να μιλάμε για λαϊκό κράτος, δεν προκύπτει υποχρέωση τήρησης θρησκευτικής ουδετερότητας εκ μέρους της Πολιτείας ώστε να απαγορευθεί η ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιους χώρους⁹⁶. Επιπρόσθετα έχει υποστηριχθεί, ότι στη χώρα μας δεν υφίσταται καμία συνταγματική πρόβλεψη για την υποχρέωση ανάρτησης ή αποκαθήλωσης των ορθόδοξων εικόνων θεωρούμενων ως θρησκευτικών συμβόλων. Ουδέποτε, μάλιστα συνδέθηκε η παρουσία τους με το σύστημα των

⁹⁵ Καλαμπούκου Ελ. «Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στη νομολογία του ΕΔΔΑ», περ. *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 2010, σελ. 1139-1184

⁹⁶ Κονιδάρη Ι, «Κοινός νους και σύνεση», στο www.tovima.gr, 31-1-2010

σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Πρόκειται κυρίως για ένα έθιμο που διαμορφώθηκε τελείως φυσικά και οργανικά ως έκφραση πολιτισμική και ιστορική με ρίζες στην κυρίαρχη θρησκευτική παράδοση αυτού του τόπου⁹⁷.

Οι υποστηρικτές της αντίθετης άποψης επισημαίνουν την αντίθεση της ανάρτησης των θρησκευτικών συμβόλων, τόσο στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος, όσο και του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 2 του ΠΠΠ.

Τέλος, ζήτημα ανακύπτει και με την ανάρτηση θρησκευτικών εικόνων στα δικαστήρια, καθώς όπως υποστηρίζεται, προσβάλλεται με αυτό τον τρόπο η θρησκευτική ελευθερία κάποιων πολιτών στους οποίους δημιουργείται η αίσθηση ότι το κράτος ταυτίζεται με τη χριστιανική πίστη.

Πάντως η αντιμετώπιση ζητημάτων, όπως τα εδώ ερευνώμενα, προσλαμβάνει έντονη ιδεολογική και πολιτισμική διάσταση και είναι δύσκολο να διατυπωθεί μία αντικειμενική επιστημονική άποψη.⁹⁸

5. Θρησκεία και εκπαίδευση

Η θέση της κρατούσας άποψης ως προς τον συνταγματικό προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, εστιάζεται σε μία συνδυασμένη ερμηνεία δύο συναφών διατάξεων: αυτής του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος που ορίζει ότι: «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και την διάπλαση τους σε ελεύθερους πολίτες») και της διάταξης του άρθρου 3 Σ που ορίζει ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα τη θρησκεία της Ανατολικής Εκκλησίας του Χριστού. Ειδικότερα η θεώρηση της κρατούσας άποψης συμπυκνώνεται στον εξής βασικό συλλογισμό: εφόσον στο Σύνταγμα καθιερώνεται

⁹⁷ Γιαγκάζογλου Στ. Τα θρησκευτικά σύμβολα στην εκπαίδευση, περ. *Νομοκανονικά*, έτος Θ', σελ. 23-48 1/2010, σελ

⁹⁸ Νικολόπουλου Π. οπ. π. υποσημείωση 86

«επικρατούσα θρησκεία», η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» δεν μπορεί παρά να γίνεται σύμφωνα με τα δόγματα αυτής της θρησκείας⁹⁹.

Η διαπλοκή λοιπόν, θρησκείας και εκπαίδευσης αποτελεί καίριο σημείο των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Η χρήση του κρατικού μηχανισμού για τη διάχυση του λόγου της εκκλησίας στην κοινωνία συντελεί στην αναπαραγωγή των προτύπων που προβάλλει η χριστιανική διδασκαλία και στη διατήρηση της επιρροής της¹⁰⁰.

Η συνταγματική πρόβλεψη περί επικρατούσας θρησκείας ωστόσο, δεν κατοχυρώνει καθεαυτή, ένα συγκεκριμένο πρότυπο οργάνωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης και μάλιστα το ομολογιακό-κατηχητικό σε συνδυασμό με την υποχρεωτική συμμετοχή όλων καταρχήν των μαθητών σε αυτήν, εκτός αν είναι δεδηλωμένα (και μάλιστα με «αξιόπιστη δήλωση») ετερόδοξοι ή άθεοι. Μια τέτοια ερμηνεία, πέραν του ότι αγνοεί το άρθρο 13 παρ. 1, δεν βρίσκει έρεισμα ούτε στο ίδιο το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, αφού δεν θα επρόκειτο για «επικρατούσα», αλλά για συνταγματικά επιβαλλόμενη και εξουσιαστικά διασφαλιζόμενη, μέσω των κρατικών εκπαιδευτικών μηχανισμών, θρησκεία.

Το περισσότερο που θα μπορούσε να συναχθεί από το άρθρο 3 παρ. 1 Σ σε σχέση με την θρησκευτική εκπαίδευση είναι, ότι αυτή θα πρέπει να δίνει έμφαση στην ιστορική πορεία και τις δογματικές αρχές της ορθοδοξίας, χωρίς όμως να αποκλείεται η μεταρρύθμιση της σε μια λιγότερο κατηχητική και περισσότερο θρησκευσιολογική κατεύθυνση. Ούτε βέβαια επιβάλλει η ανωτέρω συνταγματική διάταξη, την υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών σε όλους όσοι δεν δηλώνουν ετερόδοξοι ή άθεοι¹⁰¹. Αντίθετα υποστηρίζεται, ότι το μόνο περιεχόμενο της έννοιας της «ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης» είναι η απαγόρευση της διεξαγωγής αθρησκευτικής ή αντιθρησκευτικής ή αθεϊστικής διδασκαλίας στα σχολεία. Η αναφορά στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών ως

⁹⁹ Σωτηρέλη Γ. «Θρησκεία και Εκπαίδευση», οπ. π. υποσημείωση 15.

¹⁰⁰ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ 145

¹⁰¹ Χρυσόγονου Κ. «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία», περ. *Το Σύνταγμα*, (Το Σ) 6/1999, σελ 994-1024

σκοπού της εκπαίδευσης στο άρθρο 16 παρ. 2 του Σ του 1975 επικρίθηκε, διότι παρά την απάλειψη της πρότασης για την ανάπτυξη σύμφωνα με τις αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού που προβλεπόταν στο αντίστοιχο άρθρο του Σ του 1952, θεωρήθηκε ότι δίνει τη δυνατότητα επέμβασης στη συνείδηση των μαθητών με στόχο την ενστάλαξη απόψεων, οι οποίες θεωρούνται επικρατούσες σε μια δεδομένη περίοδο¹⁰². Οι υποστηρικτές της πιο πάνω κριτικής, υιοθετούν εναλλακτικές προτάσεις για την ερμηνεία της «ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης», σύμφωνα με τις οποίες ο όρος «ανάπτυξη» παραπέμπει στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ. 1 Σ και ο όρος «θρησκευτική συνείδηση» περιλαμβάνει κάθε πιθανή στάση απέναντι στο «θείο» και παραπέμπει στο απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 13 παρ. 1 με τελική κατάληξη την υιοθέτηση της πρότασης περί θρησκευτιολογικού προτύπου, αντί για το ομολογιακό-κατηχητικό¹⁰³.

Σκόπιμο θα ήταν στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά στα συστήματα της θρησκευτικής εκπαίδευσης όπως αυτά διαμορφώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ: το σύστημα πλήρους αποκοπής της θρησκείας από την εκπαίδευση που συνεπάγεται την απουσία ειδικού μαθήματος θρησκευτικών (Γαλλία, Αμερική). Στο πρόγραμμα αυτό όλες οι αναφορές που αφορούν στο ρόλο της θρησκείας στην εξέλιξη του πολιτισμού περιλαμβάνονται στην ιστορία και σε άλλα συναφή μαθήματα (πολιτισμός των θρησκειών). Ωστόσο στη Γαλλία, όπου ο λαϊκός χαρακτήρας του κράτους είναι συνταγματικά κατοχυρωμένος, υπάρχει η δυνατότητα ιδρύσεως επιχορηγούμενων σχολείων από θρησκευτικές κοινότητες με εκπαίδευση κατηχητικού χαρακτήρα για όσους το επιθυμούν.

Το δεύτερο σύστημα υιοθετεί το λεγόμενο θρησκευτιολογικό πρότυπο, το οποίο εφαρμόζεται στις σκανδιναβικές χώρες, στην Αγγλία και εν μέρει στην Ολλανδία. Σύμφωνα με αυτό, το μάθημα των θρησκευτικών προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας ουδέτερης κοσμοθεωρητικής ενημέρωσης και είναι

¹⁰² Δημητρώπουλου Π.-Χλέπα Ν. οπ. π. σελ 95

¹⁰³ Νικολόπουλου Π. οπ. π. σελ 31-32

υποχρεωτικό ή μη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η Αγγλία, που υιοθετεί αυτή τη μορφή εκπαίδευσης, είναι κράτος με επίσημη θρησκεία κάτι που όμως δεν επηρεάζει καθόλου τα μη κατηχητικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης.

Το τρίτο σύστημα είναι αυτό της προαιρετικής εκπαίδευσης, το οποίο υιοθετούν όλες οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες πλην Ιρλανδίας, Ελλάδας και αρκετών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (Βουλγαρία, Πολωνία, Ουγγαρία, Λιθουανία). Το σύστημα αυτό έχει στοιχεία ομολογιακής διδασκαλίας, όμως οι μαθητές μπορούν να απαλλαγούν ή να επιλέξουν άλλα συναφή μαθήματα χωρίς να απαιτείται να κάνουν οποιαδήποτε δήλωση πίστης ή άλλης μορφής δικαιολόγησης της επιλογής τους¹⁰⁴.

Στην ελληνική νομολογία επιβεβαιώνεται το ισχύον στη χώρα μας πρότυπο κατηχητικής διδασκαλίας και υποχρεωτικού χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών (ΣτΕ 3356/1995, ΣτΕ 2176/1998). Ενδεικτική είναι η απόφαση 2176/98 του ΣτΕ με την οποία ακυρώνεται απόφαση του Υπουργείου Παιδείας που περιόριζε τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στις Β' και Γ' τάξεις του λυκείου σε μία ώρα τη βδομάδα. Κατά το σκεπτικό του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, επιβάλλεται η Πολιτεία να εξασφαλίζει τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως, και όχι να την περιορίζει σε μία ώρα.

Το ως άνω πρότυπο θρησκευτικής διδασκαλίας προβλέπεται κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο και στις διατάξεις των τυπικών νόμων και κανονιστικών πράξεων (βλ. Ν. 1556/1985), ενώ δίνεται η δυνατότητα απαλλαγής των μαθητών από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών δυνάμει και της υπ' αριθμ. 91109/Γ2/10-07-2008 εγκυκλίου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, όπου για την απαλλαγή απαιτείται η υποβολή υπεύθυνης δήλωσης του κηδεμόνα του μαθητή αν αυτός είναι ανήλικος ή του ιδίου αν είναι

¹⁰⁴ Μανντζούφα Π. οπ. π σελ 6-7

ενήλικος στην οποία θα δηλώνεται η επιθυμία απαλλαγής, χωρίς όμως αναφορά στον λόγο της επιλογής αυτής¹⁰⁵.

Η εμμονή ορισμένων επιστημονικών αναλύσεων στον ερμηνευτικό συσχετισμό του άρθρου 16 παρ. 2 με το άρθρο 3, αναπαράγει μια ερμηνευτικά εσφαλμένη βάση. Όπως έχουμε προαναφέρει, το άρθρο 3 δεν εισάγει ρήτρα περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας και είναι διάταξη διαφορετική ως προς τη φύση της από τη διάταξη του άρθρου 13. Οι συνταγματικοί σκοποί της εκπαίδευσης κατά το άρθρο 16 παρ. 2 εντάσσονται στο σύστημα προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων με κορυφαίο σημείο αναφοράς την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών. Άρα οι σκοποί της εκπαίδευσης συμπροσδιορίζονται από το αξιακό και κανονιστικό περιεχόμενο όλου του καταλόγου των συνταγματικών δικαιωμάτων που ισχύουν πλήρως στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος. Σε κάθε περίπτωση όμως, το δικαίωμα προσδιορισμού της θρησκευτικής εκπαίδευσης των παιδιών ανήκει, κατά τους σχετικούς ρητούς κανόνες του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ στους γονείς και βέβαια στο ίδιο το παιδί ως υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁰⁶. Αν λοιπόν κάποιοι αρνούνται να δεχτούν για τα παιδιά τους την παρεχόμενη στο σχολείο θρησκευτική εκπαίδευση, ανεξάρτητα από το είδος της (κατηχητική ή και θρησκευολογική), η επιλογή αυτή οφείλει να είναι σεβαστή από την κρατική εξουσία, με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης. Εννοείται ότι λόγοι θρησκευτικής συνείδησης μπορεί να υφίστανται και για τους ορθόδοξους γονείς, αφού δεν αποκλείεται ορισμένοι από αυτούς να επιθυμούν π.χ. να γνωρίσουν τα τέκνα τους τα δόγματα και άλλων θρησκειών, ή και αθεϊστικές κοσμοθεωρίες, προκειμένου να επιλέξουν μόνα τους ελεύθερα και υπεύθυνα.¹⁰⁷

Συμπερασματικά, ο κοινοβουλευτικός νομοθέτης και η κανονιστική διοίκηση δεν δεσμεύονται από το συνδυασμό των άρθρων 3 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16

¹⁰⁵ Χρυσόγονου Κ. «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία* Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, επιμ. Χ. Παπαστάθη, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 85-86.

¹⁰⁶ Βενιζέλου Ευ. οπ. π. σελ. 121-122

¹⁰⁷ Χρυσόγονου Κ. οπ. π. υποσημείωση 97, σελ 108

παρ. 2 Σ να ακολουθήσουν ένα συγκεκριμένο οργανωτικό πρότυπο (κατηχητικό ή θρησκευολογικό) για τη θρησκευτική εκπαίδευση. Το Σύνταγμα θέτει απλώς ορισμένα ακραία όρια, τα οποία δεν επιτρέπεται να παραβιασθούν ούτε προς τη μία ούτε προς την άλλη κατεύθυνση: αφενός δηλαδή, δεν επιτρέπεται η καλλιέργεια του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας και αφετέρου δεν επιτρέπεται να δοθεί προτεραιότητα στη διδασκαλία δογμάτων που δεν ασπάζεται παρά μικρό μόνο μέρος του πληθυσμού. Κατά τα άλλα απομένει ένα ευρύτατο περιθώριο συνταγματικά θεμιτών επιλογών ως προς το είδος και τη διάρκεια του μαθήματος των θρησκευτικών καθώς και τη μορφή των συναφών σχολικών εκδηλώσεων.

Πάντως θα πρέπει να επισημανθεί πως η κατήχηση των παιδιών σε ένα συγκεκριμένο δόγμα, έστω και όταν γίνεται με τη συναίνεση των γονέων σύμφωνα με το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, μπορεί τουλάχιστον από ένα σημείο και πέρα να προσβάλλει τα δικαιώματα του παιδιού για (μελλοντικό) αυτοκαθορισμό της προσωπικότητάς του και για ελεύθερη διαμόρφωση της θρησκευτικής του συνείδησης. Το άρθρο 2 του ΠΠΠ αναγνωρίζει χωρίς επιφυλάξεις, δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών που διδάσκεται κατά τρόπο κατηχητικό. Αντίθετα δεν αναγνωρίζει δικαίωμα απαλλαγής από μάθημα θρησκευολογίας, παρά των σοβαρών ενστάσεων που εγείρονται ως προς τη μειωμένη προστασία των άθεων, των αγνωστικιστών και των υλιστών γονέων¹⁰⁸. Προς τη σωστή κατεύθυνση φαίνεται να είναι η υιοθέτηση του θρησκευολογικού μοντέλου που εξασφαλίζει ένα minimum πολυφωνικής ενημέρωσης για όλα τα θρησκευτικά ρεύματα στο οποίο όμως το κύριο μέρος της διδασκαλίας θα εστιάζεται στην ιστορική διαμόρφωση και στις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Το πλεονέκτημα μιας τέτοιας θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι ότι συμβάλλει στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, αποτελεί αντίβαρο στη μισαλλοδοξία και στον φανατισμό που τυχόν χαρακτηρίζουν τις οικογενειακές επιρροές

¹⁰⁸ Κτιστάκι Γ. οπ. π. σελ 222

χωρίς βεβαίως να επιβάλλει προκαθορισμένες λύσεις, ενώ ταυτόχρονα δεν παραγνωρίζει τα θρησκευτικά δεδομένα¹⁰⁹.

6. Αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες..

Το ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες , όπως αυτό προέκυψε το 2000 και το οποίο οδήγησε στην απαρχή μιας νέας κρίσης στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, αφορούσε την ποιότητα των νομοθετικών εγγυήσεων προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, την προστασία του δικαιώματος στον πληροφοριακό αυτοκαθορισμό και την αντιμετώπιση του κινδύνου διακρίσεων σε βάρος των πολιτών που δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία¹¹⁰.

Με βάση το διεθνές, κοινοτικό και εθνικό πλαίσιο προστασίας του ατόμου από τη συλλογή και επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, για να είναι θεμιτή η συλλογή και άρα η καταχώριση σε αρχείο και μάλιστα δημόσιο του θρησκεύματος ενός ατόμου (όπως και κάθε στοιχείου σχετικού με το περιεχόμενο των «θετικών» ή «αρνητικών» θρησκευτικών πεποιθήσεων του), που χαρακτηρίζεται ως «ευαίσθητο» προσωπικό δεδομένο, πρέπει να συντρέχουν δύο προϋποθέσεις: πρώτον, η συλλογή και επεξεργασία του στοιχείου αυτού, όπως και κάθε άλλου, να προβλέπεται από το νόμο και να είναι πρόσφορη και αναγκαία για την εξυπηρέτηση του δηλωμένου σκοπού του νόμου. Και δεύτερον, ο ενδιαφερόμενος να συναινεί εν γνώσει του και αβίαστα στη συλλογή και επεξεργασία αυτού κυρίως του στοιχείου που χαρακτηρίζεται ως «ευαίσθητο»¹¹¹.

Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα με την 510/17/15-5-2000 απόφαση της έκρινε ότι η αναγραφή στο δελτίο ταυτότητας ορισμένων στοιχείων, μεταξύ των οποίων το θρήσκευμα και η ιθαγένεια,

¹⁰⁹ Σωτηρέλη Γ. «Η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης υπό τη δαμόκλειο σπάθη της επικρατούσας θρησκείας» στον τόμο *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, 7ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο 21-24 Απριλίου 1999, Αθήνα 2000, σελ 374

¹¹⁰ Δημητρόπουλου Π. οπ. π σελ. 151-152

¹¹¹ Βενιζέλου Ευ. οπ. π. σελ 165

συνιστά επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία αντίκειται στις διατάξεις του ν. 2472/1997, ενώ την απόφαση αυτή αποδέχτηκε η Κυβέρνηση με υπουργική απόφαση στην οποία ορίζονταν εκ νέου τα στοιχεία του δελτίου ταυτότητας, χωρίς σε αυτά να περιλαμβάνεται το θρησκειοσύμβολο.

Η υπουργική απόφαση προσβλήθηκε στο ΣτΕ από μέλη της Εκκλησίας και ακολούθησε σειρά αποφάσεων επί του θέματος. Συγκεκριμένα το δικαστήριο απεφάνθη (ΣτΕ 2285/2001) ότι η αναγραφή του θρησκειοσυνόμου είτε προαιρετική είτε υποχρεωτική, έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 13 παρ. 1 Σ με το οποίο κατοχυρώνεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης από την οποία απορρέει το δικαίωμα να μην αποκαλύπτει κανείς παρά τη θέληση του, είτε άμεσα είτε έμμεσα, τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Συνεπώς, κανείς δεν μπορεί να υποχρεωθεί σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία θρησκευτικού φρονήματος. Οι αρχές δεν επιτρέπεται ούτε να θέτουν εμπόδια στη διαμόρφωση της συνείδησης ούτε να αναζητούν το θρησκευτικό φρόνημα των πολιτών παρά μόνο στις περιπτώσεις που οικειοθελώς αυτό γνωστοποιείται για την άσκηση δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη, όπως π.χ. είναι η εκπλήρωση της εναλλακτικής θητείας¹¹².

Τα ΣτΕ επίσης απεφάνθη ότι το άρθρο 13Σ απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκειοσυνόμου καθώς αντίθετη ερμηνεία θα σήμαινε την προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας υπό την αρνητική της έκφανση, εκείνων των Ελλήνων, οι οποίοι δεν θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτό τον τρόπο. Επίσης επισημαίνεται πως στην περίπτωση αναγραφής του θρησκειοσυνόμου στις ταυτότητες, ελλοχεύει και ο κίνδυνος ενδεχόμενων διακρίσεων και άρα προσβολής της συνταγματικά προβλεπόμενης θρησκευτικής ισοτιμίας. Τέλος, η παραπάνω απόφαση με αφορμή το ζήτημα των ταυτοτήτων, τονίζει για μια ακόμα φορά τη θεμελιώδη διαπίστωση ότι το άρθρο 3 του Συντάγματος που αφορά στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας, δεν επηρεάζει την άσκηση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 Σ, ούτε φυσικά

¹¹² Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ 153-154

η καθιέρωση «επικρατούσας» θρησκείας εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ εκείνων που ασπάζονται την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία.

7. Βλασφημία και καθύβριση θρησκευμάτων

Ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει και στο θέμα της βλασφημίας και της καθύβρισης θρησκευμάτων, καθώς γεγονότα της επικαιρότητας στη χώρα μας αποδεικνύουν ότι δεν είναι μόνο οι χώρες του Ισλάμ που δεν ανέχονται κριτική στα θρησκευτικά πιστεύω. Από την πλευρά όμως του δικαίου, πρόβλημα δημιουργείται όταν αυτή η έλλειψη ανεκτικότητας απέναντι στη σάτιρα και το διαφορετικό ρυθμίζεται από το δίκαιο και μάλιστα με την απειλή ποινικών κυρώσεων¹¹³.

Χαρακτηριστική είναι η αοριστία και η σύγχυση που επικρατεί τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία σε σχέση με το προστατευόμενο έννομο αγαθό των διατάξεων που αφορούν τα αδικήματα της βλασφημίας και της καθύβρισης, γεγονός ασυνήθιστο στο χώρο του ποινικού δικαίου, ο οποίος διακρίνεται, ή τουλάχιστον οφείλει να διακρίνεται από την ακρίβεια, τη σαφήνεια και το ορισμένο τόσο της άδικης συμπεριφοράς όσο και της προστατευόμενης αξίας, ώστε να είναι και συνταγματικά ανεκτή η σχετική ποινική διάταξη.¹¹⁴

Εκτός όμως από την αοριστία ως προς το έννομο αγαθό η ίδια αοριστία εντοπίζεται και στην περιγραφόμενη συμπεριφορά, ενώ η επίμονη διατήρηση και εφαρμογή αυτών των αδικημάτων σήμερα θέτει ένα ζήτημα προσφορότητας, αποτελεσματικότητας και εν τέλει σκοπιμότητας.

Αξιζει να αναρωτηθεί κανείς γιατί το κράτος ενδιαφέρεται τόσο για τις μεταφυσικές αντιλήψεις του κάθε κοινωνού, πολύ πέρα από το πεδίο της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στη θρησκευτική συνείδηση,

¹¹³ Μάλλiou Β -Παπαπαντολέων Κλ. «Σάτιρα και βλασφημία: οι περιπέτειες ενός δικαιώματος» στον τόμο: «Ο Θεός δεν έχει ανάγκη εισαγγελέα», επιμ. Δημήτρης Χριστόπουλος, Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2013

¹¹⁴ Ανδρουλάκη Ν. Ποινικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, Θεωρία για το Έγκλημα, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σελ131 επ

ώστε να προσφεύγει στο ποινικό δίκαιο, ως σύστημα καταστολής και βίας προκειμένου να εξασφαλίσει έναν ιδιότυπο σεβασμό στα θρησκευτικά συναισθήματα μιας πλειοψηφίας.

Όπως προκύπτει και από την γραμματική διατύπωση του άρθρου 198 ΠΚ περί βλασφημίας, προστατευόμενο έννομο αγαθό της διάταξης είναι ο ίδιος ο Θεός ως έννοια, καθώς και ο σεβασμός στα θεία γενικά. Παρατηρούμε λοιπόν πως το άρθρο αυτό αναγορεύει σε έννομο αγαθό την προστασία του Θεού, καταφάσκοντας την ύπαρξη του οπότε το υπερβατικό αυτό στοιχείο ενσωματώνεται στην έννομη τάξη και μετατρέπεται σε κρατική αξία.

Το συνταγματικό κράτος λοιπόν, δρώντας ως θρησκευόμενο, επιτάσσει το σεβασμό της θρησκευτικότητας ως κρατικής αξίας, ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις καθενός, γι' αυτό και τα προαναφερόμενα αδικήματα διώκονται αυτεπαγγέλτως. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η διάταξη περί βλασφημίας έχει παραμείνει αναλλοίωτη παρά τις πολλαπλές τροποποιήσεις του Ποινικού Κώδικα.

Η καθύβριση θρησκευμάτων του άρθρου 199 ΠΚ συνίσταται στην περιφρονητική συμπεριφορά κατά των δογμάτων, των εθίμων ή των διατάξεων οποιασδήποτε ανεκτής στην Ελλάδα θρησκείας. Τα αδικήματα αυτά πρέπει να τελούνται «κακόβουλα» και «δημοσία». Φαίνεται πως τα αδικήματα αυτά στοιχειοθετούνται επειδή ο δράστης τολμάει να εκφέρει τον βλάσφημο λόγο, πράξη την οποία το κράτος, θεωρώντας την αμαρτία, συγχωνεύοντας κοσμική και θρησκευτική εξουσία, την ανάγει σε αδίκημα.

Όπως συμβαίνει και με άλλα ζητήματα που αφορούν την σχέση κράτους εκκλησίας έτσι και τα αδικήματα αυτά συνιστούν ένα νομικό αναχρονισμό της χώρας μας και πρέπει να καταργηθούν. Ένα δημοκρατικό και φιλελεύθερο κράτος οφείλει να μεταχειρίζεται το θρησκευτικό συναισθήμα ως μια ιδέα που εκτίθεται δημόσια και εκτός από λατρεία, δέχεται και την κριτική, τη σάτιρα, ακόμα και τη λοιδορία¹¹⁵.

¹¹⁵ Μάλλιου Β. Παπαπαντολέων Κλ. οπ. π σελ 22-37

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πολιτεία και Εκκλησία έχουν η καθεμιά διαφορετική αποστολή: η πρώτη «κοσμική» αποστολή (να οργανώνει και να ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις με τρόπο δεσμευτικό), η δε δεύτερη κατεξοχήν πνευματική, θρησκευτική, μεταφυσική αποστολή. Καθεμιά έχει πρωτογενή εξουσία να επιτελεί το έργο της. Πηγή της εξουσίας τους είναι για την πολιτεία ο λαός, για την Εκκλησία η πίστη των μελών της στο θείο, την οποία οι πιστοί είναι ελεύθεροι να την έχουν και να την ασκούν. Πρόκειται εξάλλου, για μία από τις πρωταρχικές ελευθερίες, τη θρησκευτική ελευθερία που ένα δημοκρατικό Σύνταγμα δεν μπορεί να μην αναγνωρίζει, βεβαίως υπό περιορισμούς, όπως αυτοί του άρθρου 13 του Συντάγματος. Η επιτέλεση του έργου της καθεμιάς, πρέπει να υπόκειται στη δική της εξουσία, καθώς σύγκρουση καθηκόντων και αρμοδιοτήτων των δύο μερών οδηγεί σε νόθευση της αποστολής τους και σε ένταση μεταξύ τους¹¹⁶.

Το ισχύον Σύνταγμα της χώρας μας διαμορφώνει ένα ευρύ πλαίσιο, μέσα στο οποίο και η θρησκευτική ελευθερία μπορεί να είναι πλήρως προστατευμένη στην πράξη, εφόσον το θελήσει ο νομοθέτης και ο δικαστής, και οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας μπορεί να ρυθμίζονται με αμοιβαία αποδεκτό, αλλά και κοινωνικά πρόσφορο τρόπο, χωρίς αγκυλώσεις και υπερβολές και το σημαντικότερο χωρίς να θίγεται η θρησκευτική ελευθερία κανενός¹¹⁷.

Ωστόσο, η αναγνώριση «επικρατούσας» θρησκείας, παρότι δεν είναι ασυμβίβαστη με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, εντούτοις δημιουργεί σειρά προβλημάτων και δυσλειτουργιών στην εύρυθμη λειτουργία κοινωνίας και πολιτείας, καθώς θα πρέπει να γίνει κοινή συνείδηση ότι η αναγνώριση της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως επικρατούσας δεν συνεπάγεται προνόμια για την ίδια και τους πιστούς της, δεν σημαίνει ότι η ορθοδοξία επικρατεί έναντι των άλλων θρησκειών.

¹¹⁶ Σταθόπουλου Μ. οπ. π. υποσημείωση 13, σελ. 19-20

¹¹⁷ Βενιζέλου Ευ. οπ. π. σελ 212

Τα τελευταία χρόνια δε, λόγω των μεταναστευτικών ροών που αλλάζουν την όψη της ελληνικής κοινωνίας είναι πολλοί εκείνοι που τονίζουν την ανάγκη αλλαγής του θεσμικού πλαισίου των σχέσεων κράτους-εκκλησίας, καθώς αυτό φαντάζει απαρχαιωμένο.

Το κράτος είναι αναγκασμένο να τηρεί τις αρχές του κράτους δικαίου και να αντιμετωπίζει, στο διεθνές περιβάλλον που κινείται, όλες τις θρησκευτικές κοινότητες με σεβασμό και ισοτιμία. Η ιδιαίτερη σχέση του με τον επίσημο φορέα της επικρατούσας θρησκείας, όπως εκφράστηκε στο παρελθόν με τη χορήγηση προνομίων, θα περιοριστεί σταδιακά σε συμβολικές πράξεις, οι οποίες δεν θα συνιστούν αποκλίσεις από την αρχή της θρησκευτικής ισότητας, αλλά απλώς απόδοση τιμής στη μεγαλύτερη θρησκευτική κοινότητα της χώρας. Από την άλλη πλευρά, οι επεμβάσεις στο εσωτερικό της Εκκλησίας δεν θα είναι εύκολη υπόθεση, καθώς το σύστημα της «νόμω κρατούσας πολιτείας» δεν μπορεί να ερμηνεύεται ως μέσο αναίρεσης της ελευθερίας αυτοδιοίκησης της εκκλησίας¹¹⁸.

Η ολοκλήρωση της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως επιτάσσουν το άρθρο 13 του Συντάγματος και οι αντίστοιχες διατάξεις της ΕΣΔΑ ή άλλων διεθνών κειμένων που διαθέτουν αυξημένη τυπική ισχύ στην ελληνική έννομη τάξη, είναι προφανώς ζήτημα που ανάγεται στην αρμοδιότητα του κράτους και των νομοθετικών του οργάνων. Η εκκλησία δεν μπορεί να έχει αντίθετη γνώμη. Το στοιχείο εκείνο που μπορεί να προσδώσει στην εκκλησία αξιόπιστη παρουσία στο δημόσιο βίο, είναι ο πνευματικός της χαρακτήρας, η καλλιέργεια δηλαδή, των δογμάτων της πίστης της σε πνεύμα ανεκτικότητας για τους άλλους, χωρίς φανατισμό και μισαλλοδοξία.

Συνεπώς ο χωρισμός Εκκλησίας και κράτους φαντάζει ως η μοναδική εγγύηση για την πλήρη, αποτελεσματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτό θα συντελέσει στον θρησκευτικό αποχρωματισμό του κράτους, στη αποχή του από πράξεις και εκδηλώσεις υπέρ ή κατά οποιασδήποτε θρησκείας, ενώ η εκκλησία θα μπορεί να ρυθμίζει τις δικές της υποθέσεις αυτόνομα και θα αποκτήσει πνευματική ηθική δύναμη και κύρος,

¹¹⁸ Δημητρόπουλου Π. οπ. π. σελ 167

που θα απορρέει από τη διδασκαλία και τις θέσεις της και θα στηρίζεται στην πίστη του πληρώματος της και όχι στην κρατική βούληση. Η ανάγκη διαχωρισμού της εκκλησίας από το κράτος επιβάλλεται επιπρόσθετα λόγω της αλλαγής της σύνθεσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας η οποία παρουσιάζει μια ποικιλία θρησκευτικών και πολιτιστικών αντιλήψεων, λόγω της έλευσης μεγάλου αριθμού μεταναστών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρουλάκη Ν. «Ποινικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, Θεωρία για το Έγκλημα», εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000
- Ανδρουτσόπουλου Γ. «Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου», εκδ. Αντ. Ν Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2010
- Βενιζέλος Ευ., «Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας», γ' έκδοση, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000
- Γιαγκάζογλου Στ. «Τα θρησκευτικά σύμβολα στην εκπαίδευση», περ. Νομοκανονικά, έτος Θ', σελ. 23-48 1/2010
- Γκάνη Λ. «Η προστασία της επικρατούσας θρησκείας» στον τόμο «Η θρησκευτική ελευθερία», επιμέλεια εκδ. Κώστας Μπέης, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα 1997 σελ. 29-49.
- Δαγτόγλου Π.Δ. «Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα», τέταρτη ενημερωμένη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2012
- Δερβιτσιώτη Α. «Η ίδρυση ναού ως συνιστώσα της θρησκευτικής ελευθερίας», Δίκαιο και Οικονομία, εκδ. Αντ.Ν . Σάκκουλα, Αθήνα, 2010
- Δημητρόπουλου Α, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γ' έκδοση
- Δημητρόπουλου Π. «Κράτος και Εκκλησία, μια δύσκολη σχέση», εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, 2001
- Ζαχαρόπουλου Ν, «Ιστορία των σχέσεων εκκλησίας- πολιτείας στην Ελλάδα», εκδ. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1985
- Καρακώστα Β. «Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων» στον τόμο «Η θρησκευτική ελευθερία», επιμέλεια Κώστας Μπέης, εκδ. Eunomia, Verlag, Αθήνα, 1997
- Κονιδάρη Ι. «Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων κράτους-εκκλησίας», β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006
- Κονιδάρη Ι. «Εκκλησία και πολιτεία, η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στην ύπαρξή τους», άρθρα στο «Βήμα» 1992-1993, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1993

- Κονιδάρη Ι., «Θεσμική μεταρρύθμιση σχέσεων Εκκλησίας-Εκκλησίας. Η αυτονομία της Εκκλησίας», στον τόμο Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία, Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2000
- Κονιδάρη Ι. «Ζητήματα θρησκευτικών διακρίσεων» περ. Υπεράσπιση/1992 σελ.405-413
- Κονιδάρη Ι, «Κοινός νους και σύνεση», στο www.tovima.gr, 31-1-2010
- Κτιστάκι Γ. «Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα_Κομοτηνή, 2004
- Κτιστάκι Γ. «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας» στον τόμο: Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος, Κέντρο Ερευνών μειονοτικών ομάδων, εκδόσεις Κριτική 1999
- Κυριαζόπουλου Κ., «Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία» διδακτορική διατριβή, Δίκαιο και Θεσμοί, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993
- Λοβέρδου Α. «Προσηλυτισμός», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1986
- Μαγγανά Α.-Καρατζά Λ. «Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, Β' έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2005
- Μάλλιου Β, Παπαπαντολέων Κλ. «Σάτιρα και βλασφημία: οι περιπέτειες ενός δικαιώματος» στον τόμο: «Ο Θεός δεν έχει ανάγκη εισαγγελέα», επιμ. Δημήτρης Χριστόπουλος, Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2013, σελ. 17-37.
- Μάνεσης Α. «Συνταγματικά Δικαιώματα», α'ατομικές ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1981.
- Μανιτάκη Α. «Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος: στη σκιά των ταυτοτήτων», β' έκδοση, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000
- Μαντζούφα Π. «Θρησκεία και εκπαίδευση: το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης», στο site www.constitutionalism.gr Δημοσιεύτηκε στο Book's Journal, τχ 7/2011

- Μαρίνου Α. «Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004
- Μιχαηλίδου Χ. «Οι Θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα ιδίως κατά την έκθεση του Ειδικού Εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ» στον τόμο «Η θρησκευτική ελευθερία», επιμέλεια εκδ. Κώστας Μπέης, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα 1997
- Νικολόπουλου Π, «Χωρισμός κράτους-εκκλησίας», εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005
- Νικολόπουλου Π. «Ιδιωτικοποίηση της θρησκείας και εκκοσμίκευση της εκκλησίας», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005
- Νικολόπουλου Π. «Τα θρησκευτικά σύμβολα στο δημόσιο χώρο. Κριτήρια και προϋποθέσεις για τη δημόσια διαβούλευση», περ. Νομοκανονικά 2/2010
- Παπαστάθη Χ. «Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000
- Παπαστάθη Χ. «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», τεύχος πρώτο, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007
- Παπαχρίστου Θ. «Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του δικαίου», εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1984
- Πριντζίπα Γ. «Συνταγματικά προβλήματα της υποχρέωσης ορκοδοσίας» στον τόμο «Η θρησκευτική ελευθερία», επιμέλεια εκδ. Κώστας Μπέης, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα 1997
- Gerhard Robbers, «Κράτος και θρησκευόμενα στη Γερμανία», στον τόμο «Κράτη και θρησκευόμενα στην Ευρωπαϊκή Ένωση», εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007
- Σαρμά Ι. «Το δημοκρατικό κοινωνικό κράτος δικαίου», Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
- Σαρμά Ι. «Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998
- Σταθόπουλου Μ. «Σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993

- Σταθόπουλου Μ. «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις πολιτείας-εκκλησίας» στον τόμο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος, εκδ. Κριτική 1999, σελ. 199-224
- Σωτηρέλη Γ., «Θρησκεία και εκπαίδευση Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία», Τρίτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998
- Σωτηρέλη Γ, «Η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης υπό τη δαμόκλειο σπάθη της επικρατούσας θρησκείας» στον τόμο *Δομές και Σχέσεις εξουσίας στην σημερινή Ελλάδα*, 7^ο επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 21-24 Απριλίου 1999, Αθήνα 2000
- Τρωιάνου Σπ.- Δημακοπούλου Χ. «Εκκλησία και Πολιτεία, Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.
- Τρωιάνου-Πουλή, «Εκκλησιαστικό Δίκαιο», 2^η έκδοση, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003
- Τρωιάνου Σπ. «Ο χωρισμός πολιτείας και εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975», περ. *Δίκαιο και Πολιτική* 15, 1988, σελ. 53-59
- Τρωιάνου Σπ., «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία» στον τόμο *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000
- Τσάτσου Δ. «Η μεγάλη παρακμή», εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006
- Φουντεδάκη Π., «Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη» στον τόμο *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, επιμέλεια Θ.Λίποβατς, Ν.Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου, εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, σελ.185-186
- Φουντεδάκη Π, « Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», περ. *το Σύνταγμα* (το Σ) 4-5/2000
- Χλέπα Ν.-Δημητρόπουλου Π. «Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης», εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997
- Χρυσόγονου Κ. «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2006
- Χρυσόγονου Κ. «Θρησκευτική Εκπαίδευση και Επικρατούσα Θρησκεία» στον τόμο *Θρησκευτική Ελευθερία και Επικρατούσα Θρησκεία*, Εταιρία Νομικών

Βορείου Ελλάδος, επιμ. Χ. Παπαστάθης, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη
2000

- Χρυσόγονου Κ. «Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία»,
περ. *Το Σύνταγμα*, (Το Σ) 6/1999, σελ 994-1024

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σχετικά άρθρα Συντάγματος

Άρθρο 3: (Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας)

1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.
2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.
3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Άρθρο 13: (Θρησκευτική Ελευθερία)

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.
2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.
4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Άρθρο 16: (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη)

Παρ 2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

Άρθρο 4: (Ισότητα των Ελλήνων)

1. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.
2. Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.
3. Έλληνες πολίτες είναι όσοι έχουν τα προσόντα που ορίζει ο νόμος. Επιτρέπεται να αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια μόνο σε περίπτωση που κάποιος απέκτησε εκούσια άλλη ιθαγένεια ή που ανέλαβε σε ξένη χώρα υπηρεσία αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα, με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ειδικότερα ο νόμος.
4. Μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες, εκτός από τις εξαιρέσεις που εισάγονται με ειδικούς νόμους.
5. Οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους.
6. Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων.
7. Τίτλοι ευγένειας ή διάκρισης ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται σε Έλληνες πολίτες.

**** Ερμηνευτική δήλωση:** Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας.

Άρθρο 33: (Έναρξη θητείας, όρκος, χορηγία)

1. Ο εκλεγόμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας αναλαμβάνει την άσκηση των καθηκόντων του από την επομένη της ημέρας που έληξε η θητεία του απερχόμενου Προέδρου? σε όλες τις άλλες περιπτώσεις από την επομένη της εκλογής του.
2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, πριν αναλάβει την άσκηση των καθηκόντων του, δίνει ενώπιον της Βουλής τον ακόλουθο όρκο: «Ορκίζομαι στο όνομα της Αγίας και Ομοουσίας και Αδιαίρετης Τριάδας να φυλάσσω το Σύνταγμα και τους νόμους, να μεριμνώ για την πιστή τους τήρηση, να υπερασπίζω την εθνική ανεξαρτησία και την ακεραιότητα της

Χώρας, να προστατεύω τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των Ελλήνων και να υπηρετώ το γενικό συμφέρον και την πρόοδο του Ελληνικού Λαού».

3. Νόμος ορίζει τη χορηγία που καταβάλλεται στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τη λειτουργία των υπηρεσιών που οργανώνονται για την εκτέλεση των καθηκόντων του.

Άρθρο 59: (Όρκος)

1. Οι βουλευτές πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους δίνουν στο Βουλευτήριο και σε δημόσια συνεδρίαση τον ακόλουθο όρκο: «Ορκίζομαι στο όνομα της Αγίας και Ομοούσιας και Αδιαίρετης Τριάδας να είμαι πιστός στην Πατρίδα και το δημοκρατικό πολίτευμα, να υπακούω στο Σύνταγμα και τους νόμους και να εκπληρώνω ευσυνείδητα τα καθήκοντά μου».

2. Αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι βουλευτές δίνουν τον ίδιο όρκο σύμφωνα με τον τύπο της δικής τους θρησκείας ή του δικού τους δόγματος.

3. Βουλευτές που ανακηρύσσονται όταν η Βουλή απουσιάζει δίνουν τον όρκο στο Τμήμα της που λειτουργεί.

Άρθρο 110: (Αναθεώρηση του Συντάγματος)

1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.

2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν.

3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις.

4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της.

5. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα ημέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της.

6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης.

Άρθρο 2: (Πρωταρχικές υποχρεώσεις της πολιτείας)

1. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.
2. Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών.

Άρθρο 5: (Ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, προσωπική ελευθερία)

1. Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.
2. Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο.
Απαγορεύεται η έκδοση αλλοδαπού που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας.
3. Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος.
- **4.** Απαγορεύονται ατομικά διοικητικά μέτρα που περιορίζουν σε οποιονδήποτε Έλληνα την ελεύθερη κίνηση ή εγκατάσταση στη Χώρα, καθώς και την ελεύθερη έξοδο και είσοδο σ' αυτήν. Τέτοιου περιεχομένου περιοριστικά μέτρα είναι δυνατόν να επιβληθούν μόνο ως παρεπόμενη ποινή με απόφαση ποινικού δικαστηρίου, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ανάγκης και μόνο για την πρόληψη αξιόποινων πράξεων, όπως νόμος ορίζει.
- **5.** Καθένας έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων.

*****Ερμηνευτική δήλωση:*** Στην απαγόρευση της παραγράφου 4 δεν περιλαμβάνεται η απαγόρευση της εξόδου με πράξη του εισαγγελέα, εξαιτίας ποινικής δίωξης, ούτε η λήψη μέτρων που επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας ή της υγείας ασθενών, όπως νόμος ορίζει.

***** Με δύο αστερίσκους δηλώνονται τα σημεία της Αναθεώρησης που αναγράφονται στο Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων***

Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Άρθρο 9

Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας

1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Πρόσθετον Πρωτόκολλον εις την Σύμβασιν περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών

Άρθρο 2

Δικαίωμα στην εκπαίδευση

Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις.